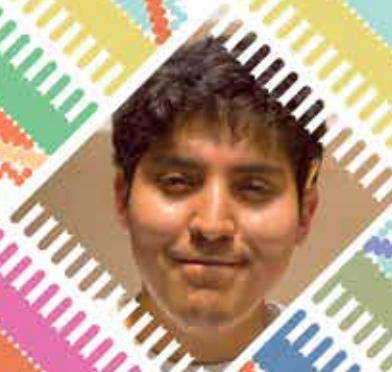
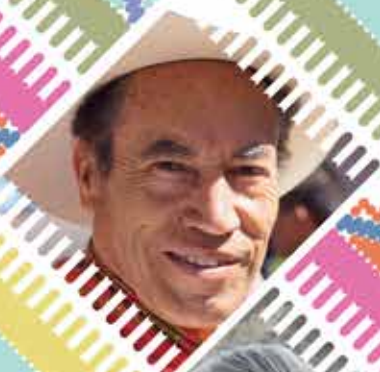

**Xá'á yu ká'vi yu ra
tiaa yu tu'un mií yu**
Tu'un ísávi Ñuu Kuachi

**Empiezo a leer y
escribir en mi lengua**
Mixteco de Guerrero

tu'un sávi • tu'un ísávi • mixteco

Tutu tótō ka'vi yó
Libro de lecturas

Mi nombre es: _____

_____

Vivo en: _____

_____

_____

DIRECTORIO
Esteban Moctezuma Barragán
Secretario de Educación Pública

Marcos Bucio Mújica
Director General del INEA

Créditos de la presente edición

Coordinación general
Celia del Socorro Solís Sánchez

Coordinación académica
Carmen Díaz González
Elisa Vivas Zúñiga
Juan de Dios Martínez Jerónimo

Compilación
Maribel Eloisa Hidalgo Morales
Ofelia Flores Rodríguez
Hermenegildo Moreno Rojas

Adaptación a la lengua indígena
Ofelia Flores Rodríguez
Hermenegildo Moreno Rojas
Marcos Arce Álvarez

Asesoría académica
Erick Armando Villa Torres

Revisión técnica
Maribel Eloisa Hidalgo Morales

Dirección gráfica y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández

Calidad y seguimiento editorial
Hugo Fernández Alonso

Revisión editorial
Laura de la Torre Rodríguez
Gabriel Nieblas Sánchez
Alicia Naves Merlín

Diseño
Francisco Castro Miranda

Diagramación
Francisco Castro Miranda
Ricardo Pérez Rovira

Ilustración
Juan Jesús Sánchez Muñoz

Fotografía
Greta Sánchez Muñoz
Banco de imágenes del INEA

Empiezo a leer y escribir en mi lengua. Mixteco de Guerrero. MIBES 1. Libro de lecturas. D. R. 2018 ©Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, Ciudad de México. C. P. 06140.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

Algunas veces no fue posible encontrar la propiedad de los derechos de algunos textos y/o imágenes aquí reproducidos. La intención es ayudar a personas sin educación básica, y sin fines de lucro. Si usted conoce la fuente de alguna referencia sin crédito, agradeceremos establecer contacto con nosotros para otorgar el crédito correspondiente.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo*. Obra completa: 970-23-0274-9

ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con Español como Segunda Lengua*: 970-23-0500-4

ISBN *Empiezo a leer y escribir en mi lengua*. Mixteco de Guerrero. MIBES 1. Libro de lecturas: En trámite

Impreso en México, 2019.

Nuú vaxi ikun ña ka'vi yó

Ña ká'an xq'á tutu yó'o 5

Kuiya xqá	6
Tikva sákasí ini níma yó	7
Ña naá ini yó	8
Ítún tún kanitá'an	9
Mini soki	10
Xiniñú'un ní	11
Tu'un ndatú'un xq'á ña ká'vi	12
Tiqkuií nuú yóó	13
Ña ndatú'un na xq'á iin ra lo'o nda'vi	14
lin ra tá'an yó siji ní ini	15
Rí kúáyu tiqkuií	16
Yuvi nuú ndíko ña ndí	17
Nichun ké ndikí isu íyo ndíka ní ña	18
Ña kyu yukú Teposteko	19
Ña kandixa na	20
lin ña kyu xq'á na kúnj tá'an	22
Mii rí xá'ndiq chiñu nuú kití	23
Rí yukuii sílj, rí chele ra xí'in rí tina	24

Chiñu ña ke'é yū Ńuu yū náuatl	26
Ra Pedro Páramo	27
Ña kixin kujití kú ñá.....	29
Ña ndakani xq'á in rí yukuii xí'in rí tiolí	31
lin ña ndásaka'nu naní Xochitlalis	33
Kiwigkolo Ndjoxj ikú.....	35
Rí xako xí'in rí ndivq'yú	37
Ña lo'o xí'in tí yoó.....	39
lin na ve'e kuq'an iin ichí	41
Víí sanda'á na kuqachi: ña víí kindoo na.....	43
Ña kuu xq'á ita ndiakq xí'in ita ndoko	45
Xíniñú'un ní ña kuni tá'an yó	47
Uvj tía nú'un	49
Ra ndq'ví xí'in ra kujká.....	51
Su'va ká ña yuúvi.....	53
Ña íxa na Ńuu sapoteka té nduvií iin kuqachi.....	55
Ña xíniñú'un ña nixaa víí koo yó nuú ndeé yó ..	57
Rí xako xí'in ñu'u	59
Rí tjaká xí'in se'e rí	62
Kuq'á nuú kúvi sándaku yó kuqachi.....	65
Ve'e na Ńuu na ndeé nuú íyo kaxin.....	67
Ra Martin Luther King.....	70

Ña ká'ḡan xḡ'á tutu yó'o

Tutu tótó sákua'ḡ na ná'nu yó'o, kumi ña kuḡ'á nuú tu'un ña ndátú'un na Ñuu Ko'yó xí'in ndi'i saá na ñuu, ra sata ña yó'o kundiaa ini ún ndasaa ndeé na ḡ ndakani xíní na. Ña kuni tutu yó'o kú ña ña ká'vi ún tu'un tákú ña xḡ kuḡ a ña xḡ nḡxiyo ra sata ña yó'o kúní ún ra kundiaa ini ún nḡsaa ndeé na inka na ñuu, saá kúvḡ ndatú'un xí'in inka na yuvíí ña kuḡíí ní ini ún ka'vi ún yó'o.

Kana ndi yó'o kuḡ'á ichi ká'vi ún tu'un ndatú'un ña xḡ kuḡ vaxi ini tutu yó'o ra kúvḡ chindeé tá'an ña xí'in ún kúvḡ kundiaa ini ka ún, ña kuḡíí ini ún koo ún xí'in mií ún, xḡ'á mií ún xanini na tḡaa ndi'i tu'un vaxi yó'o, ndíátu ndi kuḡíí ini ún ña.

Tákú iin tu'un ña ndatú'un vaxi ini tutu yó'o ndaxikóni'i né tu'un ísávi, saá ra ndakoo na ña xḡ ndakani ini mií na na xḡ tḡaa ña; saá ke'é na ñe xḡ'á ñe númíí sákua'a na yuvíí ná'nu ka'vi na ra tḡaa na.

Kuiya xaá

Tu'un ndátú'un na yuvií ña kuu xa'á na Ísávi

—¡Kusií ní ini yo ra ko'o yó xa'á kuiya xaá! —níka'an iin ra tiaa ndixi tikoto ndíáá, ra nuú ra ña'á ndí'i ini lo'o ña, saá ndoni'i ra kaa rá xí'i ra rá ñu'u ini ña.

Inka na tá xaa ra yó'o íxa na tiin na kaa ra sakani tá'an né ra xí'i na ndeé na iin xini ve'e nduvi ká ví. Nixiyo iin na tá lo'ó tá lo'o xí'i na, ra nixiyo inka na iin ndoni'in va yu'ú na xí'i na. Té xa ndi'i tákú ndi'i na sayá'a na yaá na chí yu'ú na ña nga ndoó yaa iin lo'o níi kuítia ña.

Ra tiaa ña: Florentino Solano Aguilar

Na ndaxikóni'i tu'un: Ná Ofelia Flores Rodríguez xí'in
ra Hermenegildo Moreno Rojas

Tikuva sákasí ini níma yó

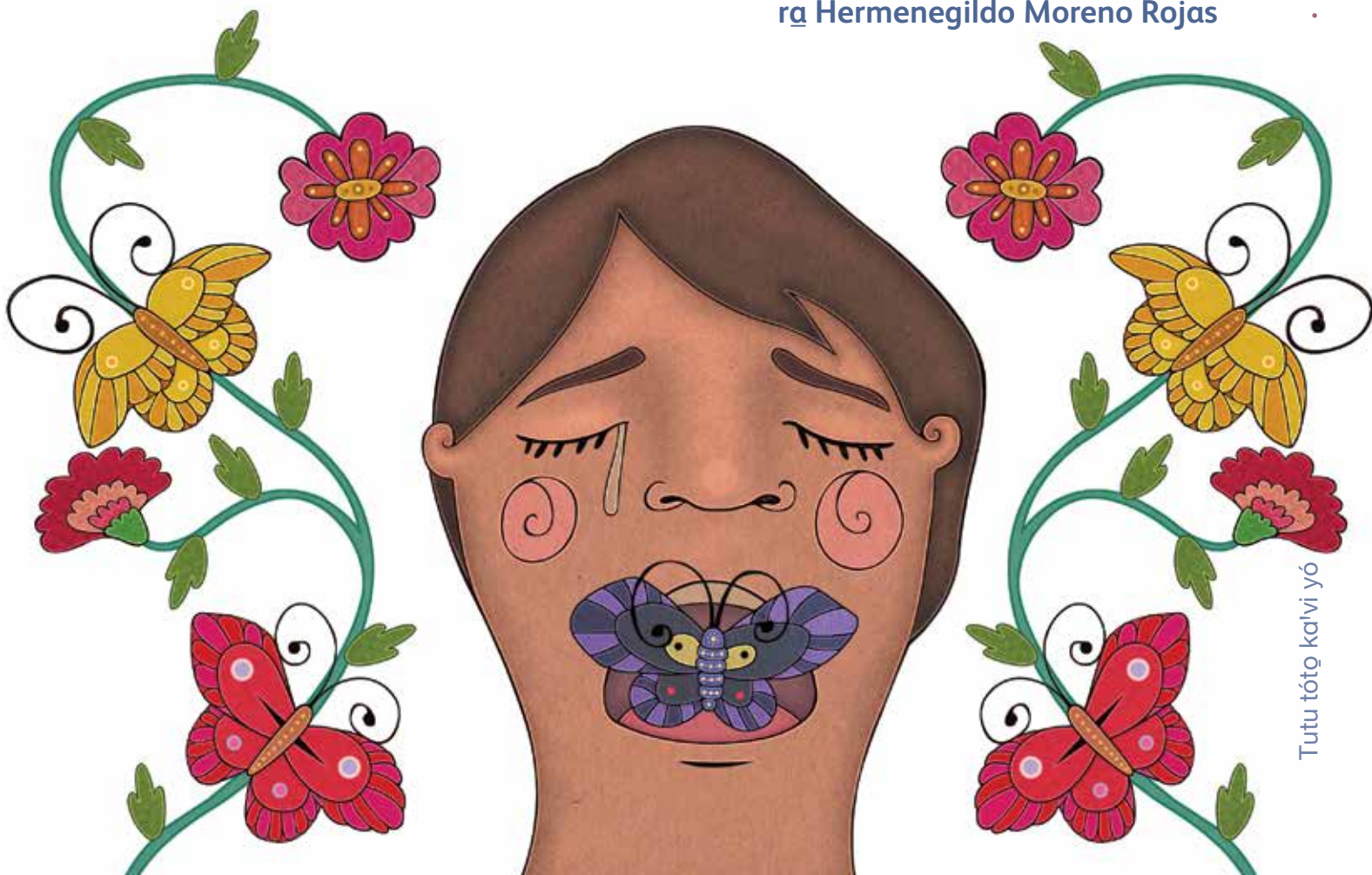
Tu'un ndátú'un na yuvií ña kuu xa'á na Ísávi

Iin kǐi vierne xikuá nǐka'an ñá kaka va ñá xí'in ra, saá tiin ñá nda'á ra ra xǐ'í ñá yu'ú ra. Ndi'i saá ra ra tǐaa lo'o yó'o kúkasí ká ví ini ra tá ndo'o ra ñú'u tikuva ini ndo'o ra. Kúni nduxan ká ví ra. Inka kǐi nǐtǔví iin tikuva ndíáá kanata ndiaa maá sukun ra. Kǐi kán xanini ra kúní ká ra kúni sǐi ra ndíá iin ka na sǐ'í, saá nǐyu'vi ra kachi ra saá koo té ndi'i yaa chínaká kaku nuú níma yu, á ya, tǐkaká kuvi kaku nuú níma yu ra xa'á rí kaxi rí ini yu.

Ra tǐaa ña: Florentino Solano Aguilar

Na ndaxikóni'i tu'un: Ñá Ofelia Flores Rodríguez xí'in
ra Hermenegildo Moreno Rojas

·
7
·

Ña naá ini yó*

Ña ká'an na Íváa xí'in yó ña víi íxa yó

Naá ini yó yóó kuu yó,
naá ini yó ndiá mīí vaxi yó,
naá ini yó ña saña'a, na yó na xindeé té xina'a
xí'ni ká yó ndiá chí kú'un yó.

Naá ini yó xá'á tū'un yó,
naá ini yó xá'á ñu'ú nuu ndeé yó,
naá ini yó xá'á ñuu nuú xá'nu yó,
naá ini yó xá'á na taxi ña xixi yó.

·
8
·
¡Na íxa yó ña xá'a Ndioxí!, viví na ndakani xí'ni yó.
Ndaka'an yó xá'á ñu'ú yó
ña xí'ni nuú kaku yó ra xá'nú yó.

Ra tīaa ña: Plutarco Mejía Bello

Na ndaxikóni'i tū'un:

Ña Ofelia Flores Rodríguez xí'in

ra Marcos Arce Álvarez

* Mejía, P. (2012). Se nos olvida. En Mejía, P. (Compilador) *Cuentos y reflexiones Me'phaa*. México: Gobierno Federal-Gobierno del Estado de Guerrero-Instituto Guerrerense de la Cultura: 21-22.

Ítún tún kanitá'an*

Tu'un ndakani xa'á na rarámuri ra suví ña ndixa kú ña

Ndátú'un na táta xí yó saá kuu xina'á, itún ná'nu tún íyo ñuu yuvií va nixiyo nú, nuú deé yó vichin.

Nixiyo iin kíí, uvi ñuu kanitá'an na xí'in tá'an mií na, ya'a ní kini kanitá'an na, itún ra yuú sakó'ni na sata tá'an na iin ni'ní ingán na. Saá keé inka na ñuu kixi na sata'ví tá'an na na, té xa ndakitá'an ndi'i na yuvií yó'o ra iin kama su'va nixiní na ni ké kuu ra iin saá duu ndi'i na itún.

Ndátú'un na xí yó na yuvií na kuá'á ká sántakue'e tá'an, na yó'o nduu na itún tíé'é tún kini nda'á, ra na lo'o sántakue'e xí'in tá'an na yó'o nduu na itún vitá vali. Saá kúni Ndíóxi xí'in na ña ná sákua'a na nakatá'an ká na xí'in tá'an mií na saá sákua'a na kundeéví na.

Ra tiaa ña:

Benjamín González

Na ndaxikóni'i tu'un:

Ña Ofelia Flores Rodríguez xí'in

ra Hermenegildo Moreno Rojas

* González, B. et al. (2004). Los árboles peleoneros. En *Las historias de los viejos*. Chihuahua: Karí Igómari Níwara (La casa de las mujeres): 8.

Mini soki*

Tu'un ndakani xa'á na Ísávi ra suví ña ndixa kú ña

Saá ndátú'un na xii yatá nixiyo xina'á ña ñuu Itia Tá'nu íyo uvi itia káku xa'a xíkí xí'in yuvi ra iin itia yó'o íyo iin mini chée kúnu va'a naní Mini soki, ini mini yó'o chíchi ndi'i na valí ñuu, na sáña'a na valí, na táta ná'nu ra saá tu na xaa ñuu yó'o, na chíchi yó'o.

Xitaaan, sava kii á xikuqa, sava na íyo ndiatu na ña kuni na xu'un ña va'a ña kúáán xí'in ña yaa ini mini chée, sava tu na íyo ndiatu na ra kuni na iin ña'á su'má tiaká ra yé'e kúáán kuñu ña ra té ndáva na kii'vi na ña tavaá na xu'un á ña ña'á yó'o ndóñú'u ña nuú na, xa'á ña yó'o ndátú'un na ndia ni iin ña'a, ña kán ké Mini soki kúée, kúée kuqaan ndáchí ña.

Su'va ndátú'un na iin tu'un ña ndáku ini na ñuu yu.

Na ndaxikóni'i tu'un:

Ra Raúl García Cruz xí'in
ra Euclides Carmen Sierra

* García, R. y Carmen, E. (Traductores). (2010). Mini soki. En Guerrero, *Tierra de magia y encanto*, México: Instituto Estatal para la Educación de Jóvenes y Adultos de Guerrero: 5.

Xíniñú'un ní*

Ña ká'an na Íváa xí'in yó ña vií íxa yó

Ndú'ú yu ndakani xíní yu ña ndíí ní ké kueé ka'vi yó; chí'ña ní ndo'o yó té xíní yó. Chí vichin, na yuvií na xini, kueé ndo'o va'a ini na; tákú ndi'i ñé va'a ndo'o na, ra na yuvií na xíní, do'o ní ini na xí'in mií na.

Yu'u ra nika'vi yu, xíní yu ndia ní iin ndiakua, nixa'an yu sákua'a yu, nikuvi ní'i yu ña kuvi ká'vi yu. Ra vichin ra na valí íyo ní ndieé ña sákua'a na, ra kutu'va na, ña va'a, ña xíniñú'un kundiaa ini na, ña kuvi kuniñú'un na tákú ndi'i kī ña íyo na ña yuúvi yó'o.

Ndakani ini yu ña xíniñú'un ní ké yó'o, chí yu'u ra ní ní'i yu nixa koo ká'vi yu; ña kán ké, kúsuchí ní ini yu vichin, ña nīkuchuun yu kutu'va yu, ra vichin xíní yu ka'vi yu ra tiaa yu.

Ra tiaa ña: Epifanio Mendoza

Ra ndaki'in ña: Plutarco Mejía Bello

Na ndaxikóni'i tu'un: Nā Ofelia Flores Rodríguez xí'in

ra Hermenegildo Moreno Rojas

* Mendoza, E. (2012). Es necesario. En Mejía, P. (Compilador) *Cuentos y reflexiones Me'phaa*. México: Gobierno Federal-Gobierno del Estado de Guerrero-Instituto Guerrerense de la Cultura: 15-16.

Tu'un ndatú'un xa'á ña ká'vi*

Tu'un ndakani xa'á ña inka xiyo ra suví ña ndixa kú ña

Xika iin ra táta kua'an ra iin íchí i'ní ní ka vií chí nuú kua'an ra té xiniso'o ra iin tachí yuvií nika'an ña xí'in ra:

—Ndoni'i nixaá mií yuú kusíí ini ún, ra taan ké itín xatu ún ra tiaan ra ya'a ní kusíí ini ún ra saá tu kusuchí ní ini ún.

Ra saá kandíxa va ra. Ndakandíee ra, ndoni'i ra iin ti'ví yuú itaan ra itín ra.

Ra tá tiaan ra, yuú yó'o duú ña yuú taxa ña va'á ní ra kúvi kiya'vi ña ra kua'á ní taxi na xe'é.

Ra táta yó'o ya'a ní dixa va kusíí ní ini ra ra saá tu ya'a ní va kusuchí ini ra.

Kusíí ní ini ra, chí kandíxa ra ndakí'in ra yuú; ra kusuchí ini ra chí nì ndakí'in ra kua'á ña.

Mií saá ké ndo'o ña yuvií té ndi'i ká'vi na.

Ra tiaa ña: William Cunningham

Na ndaxikóni'i tu'un: Ña Ofelia Flores Rodríguez

xí'in ra Hermenegildo Moreno Rojas

* Cunningham, W. (1994). Cuento de la educación. En Rojas, E. (Compilador y Parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*, México: Editor: 213.

Tiakuíi nuú yoó*

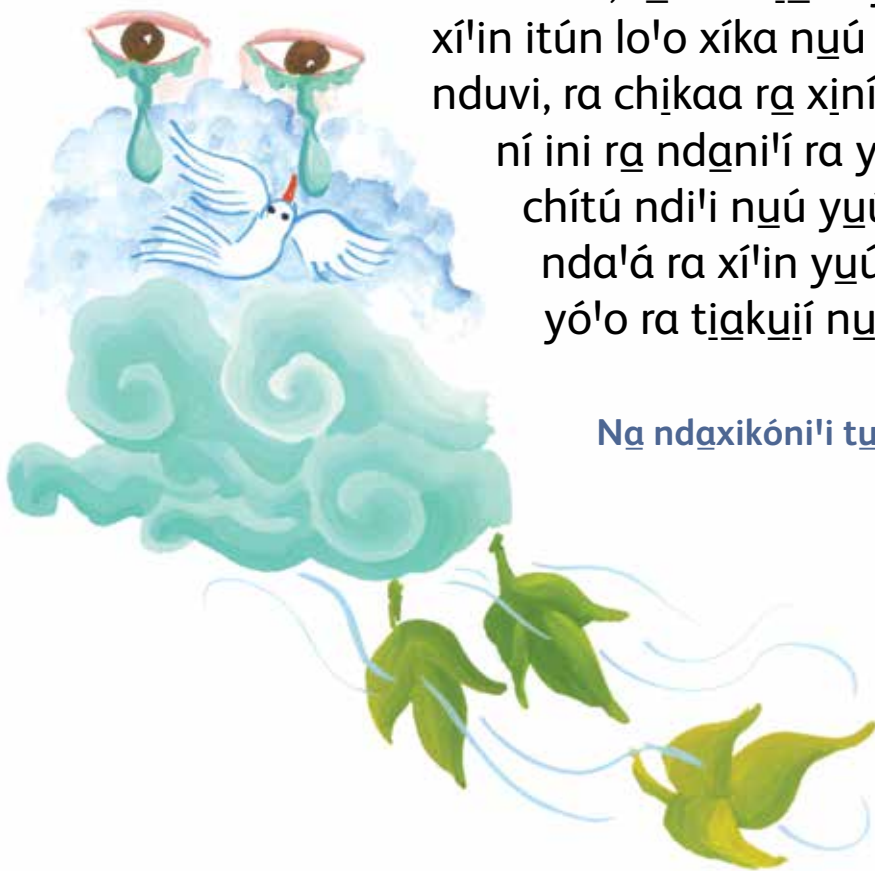
Tu'un ndakani na ñuu Kuachi ra suví ña ndixa kú ña

Iin tiqa nixiyo ra yu'ú tíáñú'u ndisaá kǐ kée ra kua'an ra ndúkú ra yuú nduvi ndia ka'á tíáñú'u. Ña yó'o kú iin chiñu iyo ra kúñaá ní ra xí'in ña, ra saá, ña ndiatu ra ndakoo ña'a ña chí xa kua'á kǐ xíka ra koó ni iin yuú nduvi ndani'í ra.

Ndisaá ñuú, ra tiqa yó'o kua'an ra ndákundú'u ra nuú íyo kavá ra xító'ni ra nuú yoó ra ndákani ini ra xa'á ña koó ndiatu ra. Tí yoó yó'o xító'ni rí nuú ra ra kúsuchí ini rí chí kuví chindieé tá'an rí xí'in ra.

Iin ñuú, ra tǐin tiaká yó'o kǐta ra kua'an ra xí'in itún lo'o xíka nuú tiakuíi ndúkú ra yuú nduvi, ra chikaa ra xíní ra ka'á mǐni ra kusíí ní ini ra ndani'í ra yuú nduvi ka'á tíáñú'u chítú ndi'i nuú yuú nduvi. Ra kǐta ra chítú nda'á ra xí'in yuú nduvi ña yé'e. ¡Ña yó'o ra tiakuíi nuú yoó va kúu rá!

Na ndaxikóni'i tu'un: Ra Raúl García Cruz xí'in
ra Euclides Carmen Sierra

* García, R. y Carmen, E. (Traductores). (2010). Las lágrimas de la luna. En Guerrero, Tierra de magia y encanto, México: Instituto Estatal para la Educación de Jóvenes y Adultos de Guerrero: 11.

Ña ndátú'un na xa'á iin ra lo'o nda'vi*

Tu'un ndakani na ñuu Kuachi ra suví ña ndixa kú ña

Káchi na ndátú'un na chí ñuu Ndúva nixiyo iin ra lo'o ndá'vi, koó ivá ra ní si'í ra, nina ndikachi ndíáa ra, ra iin kíí xanini ra ku'un ra ka'vi ra iin ñuu ká'nu, ra yó'o nixaa ra nini'í ra iin ve'e sutu niki'vi ra ra yó'o chindieé tá'an ra xí'in ra niki'vi ra ká'vi ra ra yó'o ra xíini ví ra ka'an ra tu'un sá'an. Ra lo'o yó'o xa'nu ra ra xikuu ra iin tiaa va'a, ra sakúá'a ra nixaa ká'an ra xa'á ndiayú kumií na nixaa ra xikuu ra ra chíñu ñuu Ko'yó ra kindoo na nika'yu na kuu xa'á ra ña kú ra iin itaniñu va'a na kúachi ñuu ndá'vi ña ñuu Ko'yó, ndili yó ra va'a kundikun yó ra, ña kán ké, vará ndaa kú yó na ñuu ndá'vi kuvi va kita xiyó yó xí'in ña xani ini yó.

Ra lo'o yó'o chinúu ra iin itaniñu ká'nu ní nuú yó ña kundikun yó ña tíaku yó ra ra lo'o yó'o kú ra Benito Juárez.

Na ndaxikóni'i tu'un:
Ra Raúl García Cruz xí'in
ra Euclides Carmen Sierra

* García, R. y Carmen, E. (Traductores). (2010). El cuento de un niño indio. En *Guerrero, Tierra de magia y encanto*, México: Instituto Estatal para la Educación de Jóvenes y Adultos de Guerrero: 55.

Iin ra tá'an yó sī ní ini*

Tu'un ndakani xa'á na sapoteco ra suví ña ndixa kú ña

Té xina'a nixiyo iin ra tá'an yó ndachitá'an ra una na valí na ñuu Yalina, ndachitá'an ra na ña na taxá'á na nuú kuu na kumí naa ra na yó'o taxá'á na tá kuiya tá kuiya nuú ñuu na.

Saá ra, ndákundú'ú ra ndakani xíní ra nisaá kunani kivi na taxá'á yó'o. Ndátú'un na yuvií chí ndaka'an ra xa'á na uni ñuu valí xinuu vikó ñuu ra, saá chindú'u ra kivié kunanié na kumí ñuu taxá'á.

Saá kuu, vichin ña té xitondieé yó na, ra ndaka'an yó xa'á nuú keé tikoto ndixi na kuu ña ña xindixi na ñuu valí nixiyo té yachi. Saá kuu kuva'á tikoto na taxá'á yó'o ña kuu ña vichin kumí nuú.

Na núu naa taxá'á yó'o ndixi na tá'an ndixi ñuu San Juan Juquila Vijanos, inka na ndixi tá'an ndixi na ñuu Mixe, inka tú na ndixi tá'an ndixi na ñuu Vetasa, saá ra na sindaa ndikún yó'o ndixi tá'an ndixi na ñuu Yalina.

Saá kuu ku'va kivi na na taxá'á yó'o.

Ñá tīaa ña: Apolonia Matías González

Na ndaxikóni'i tu'un: Ñá Ofelia Flores

Rodríguez xī'in ra Hermenegildo

Moreno Rojas

* Matías, A. (2007). Un paisano entusiasta. En *Nuevos horizontes. Antología de cuentos zapotecos*. Oaxaca: IEEA-Oaxaca: 22. (Voces de nuestros pueblos.)

Rí kúáyu tiakuií*

Tu'un ndakani na chol ra suví ña ndixa kú ña

Nixiyo iin ichí nindátú'un ñá nána yu xí'in yu nixiyo iin kii ña xindeé na iin yu'ú itia, raya'a ka ña vichin nuú íyo yu. Ñá kán xindiaa ñá kini xí'in nduxí; saá tú chi'i ñá nuni. Té kua'an ñá kuni ñá itu yó'o xiniñú'u ya'a ñá yu'ú itia. Iin kii, kanata ña'á ní ñá ra niya'a ñá chi iin yu'ú ndo'yo.

Té xa nduyachin ñá xini ñá iin kúáyu yaa, saá nindoo ñá xitoni'i ñá ndiá chí ndakil'in kúáyu ká ku'un rí. Iin kama saá, sakó'ni kúáyu yó'o mií rí ini itia kúnu. Ña nıkundaa ini na ké ña ndiá chí ké keé kúáyu yó'o chí koó yachin na íyo kití sana. Ñá kan ké kachi ñá xitan yu chí itia ká ra íyo xito'o rá, tí kúáyu yaa ká kú rí xito'o rá. Ña kán kútiee nika'an tú na xiku'a'á nuu; na xa nixi'i, ña ndixa va ké íyo iin kúáyu yaa ini itia ká.

Ndu'u vichin ra chiichindi ini itia kán, ká nduvi ní rá, xa'á ña sato'ó ndi rá saá tú lo'o ña iyu'ví ndi kanata kúáyu yaa yó'o nuú ndi.

Na tiaa ña: Ñá Hilda Guzmán López xí'in ra Bernabé Díaz Gómez

Na ndaxikóni'i tu'un: Ñá Ofelia Flores Rodríguez xí'in

ra Hermenegildo Moreno Rojas

* Guzmán, H. y Díaz, B. (2013). Caballo de agua. En *Voz y conocimiento del pueblo Ch'ol*. México: SEP-CGEIB: 93.

Yuví nuú ndíko ña ndíí*

Tu'un ndakani xa'á na Ísávi ra suví ña ndixa kú ña

Saá káchi na ndátú'un na yuvií Itia Tá'nu yachin ikán íyo iin yuví naní ña “Yuví nuú ndíko ndíí” saá naní ña chi yó'o kándul'ú iin yuú ká'nu tiko'ndo, ra ma'ñú ini ña íyo iin yavi lo'o ra tákáa yosó káa ña ra íyo ndíása ña. Ra káchi na saá yó'o ndíko ña ndíí.

Ra iin ña'ñu xín ña yó'o íyo ka uvi ka yuú tiko'ndo, iin ña ká'nu ra iin ña lo'o, ra tá iin tá iin ña yó'o íyo yavi valí iníí xiín ña á sata ña yuú chée ra saá tu yuú lo'o, ra saá ndátú'un na yuvií íyo Itia Tá'nu, yavi valí yó'o ká'an ña xa'á tá iin tá iin na yuvií na xa nixi'i. Ra tá kú yavi valí ña xaá kúni ña inka uvi yuú yó'o kúni kachi ña ndí xa númí kuvíi inka ña yuvií.

Saá ká'an na xa'á yuú chée, saá tu yuú lo'o, sín ké yavi valí yó'o ká'an ña xa'á na valí na xa nixi'i ra yavi yó'o mií ndíi sava'a ña té kúni ña ku'un iin na yuvií ká'nu á na lo'o xí'in ña.

Saa ndátú'un na Itia Tá'nu xa'á ña yó'o.

Na ndaxikóni'i tu'un: Ra Raúl García Cruz xí'in
ra Euclides Carmen Sierra

* García, R. y Carmen, E. (Traductores). (2010). La barranca donde muele el muerto. En *Guerrero, Tierra de magia y encanto*, México: Instituto Estatal para la Educación de Jóvenes y Adultos de Guerrero: 41.

Nichun ké ndikí isu íyo ndíka ní ña*

Tu'un ndátú'un na yuvií ña kuu xa'á na Íváa

Nixiyo iin kii, iin isu ndani'í tá'an rí xín iin ndio'o lo'o. Rí isu yó'o lando ní kúni rí xa'á ña va'a ní xino rí ra káchi rí saá xí'in ndio'o lo'o yó'o:

—Mígó ndio'o, na kunu yó ra kuni yó yokú ni'í ka xino. Rí satiaa, ra kuu rí tí xiniñú'u va'a. Xa xini yu ña kueé kuchuun ún xí'in yu. ¿Niké kuchuun ví yó'o isaá kún chí lo'o ní ún táka ndívi lo'o ví ká ún?

—Va'a va, na kunu va yó —ndakuiin ndio'o lo'o.

Saá ra xa'á na xinu na, ni'í ka ví xinu isu kuá'an rí, té iin kama su'va kakí'i rí, té ndakava rí kani xini rí ñu'ú, ra ndikí rí níkee ña tixin ñu'ú ra ndandíka ndi'i ña.

Ña kán ké kuu xí'in isu, ña vichin ndíta ndíka ndikí rí táka iin nda'á itún ká ña.

Tí isu yó'o sádoñú'u rí uvi ña'á: ña nuú, sádoñú'u rí ña xinu na, ra ña uvi, sádoñú'u rí ndikí rí, ña kán ké vichin íyo ndíka ndikí rí chí té yachi ndikí rí ndakú va xindíta ña.

Ña kán ké va'a kutia yó nuú na yuvií.

Ra ndátú'un ña: Hipólito Bruno Flores

Ra ndaki'in ña: Abad Carrasco

Na ndaxikóni'i tu'un: Ná Ofelia Flores Rodríguez xí'in

ra Hermenegildo Moreno Rojas

* Consejo Nacional para la Cultura y las Artes-DGCI (Conaculta). (1995). Por qué el venado tiene cuernos abiertos en ramas. En *Relatos tlapanecos. Ajngáa me'phaa*. México: Conaculta: 59. (Lenguas de México, 13.)

Ña kuu yukú Teposteko*

Tu'un ndátú'un ña kuu xá'á na Íkóo na íyo ñuu Tepostlan ra saká'nu ne

Ñuu Tepostlán nixiyo iin na níkuví koo se'e ra ya'a ní kúní na koo iin se'é lo'o na ra nixiín Ndioxí taxi ra se'é na.

Iin xítian, ndaki'in na kua'an na chí iin yu'ú tiakuíí chí xiki; mií ra tía yó'o ndaa ra lo'o ka chí xiki ka'ndia ra tutun ra mií ña nindoo ka'a xiki yó'o. Ra tía yó'o té nixaa ra ndiá xini xiki yó'o, yachin yuku Teposteko yó'o, xiniso'o ra iin tachi ña lo'o pa'a xáku ña.

Ra tía yó'o, ra ndakanda ní ini ra ra xá'á ra nandukú ra ndiá chí ké xáku ña lo'o yó'o, té ndi'i nixíka ra iin káni va'a, nixaa ra iin yuvi xini ra iin xatun lo'o nuú keé tachi ña lo'o tána ña.

Saá nduyachin ra nuú xatun lo'o yó'o, xá'á ra kúéé kúéé ndakuiñá ré xí'in iin yacha; ndanumira ña lo'o yó'o ndakil'in re kua'an xí'in rá kusíí ká ví ini ra; té xini ra yasi'í ra kachi ra saá xí'in ña:

—¡Koto'ni ña ndani'í yu yuvi yó'o!
Nixiín Ndioxí taxi ra iin ña lo'o nda'á yó, vichin ra ña lo'o yó'o sakua'anú yó ña, ra chindieé tá'an ña xí'in yó vií ní kundeé yó ve'e yó.

Na ndaxikóni'i tu'un:

Ña Ofelia Flores Rodríguez xí'in
ra Hermenegildo Moreno Rojas

* Leyenda del Tepozteco (1994). En Castillo, J. (Adaptador). *La palabra es nuestra. Primaria para Adultos, Primera Parte*, 2, México: INEA: 138-139.

Ña kandixa na

Ña ká'an na íkóo xí'in yó ña vií íxa yó

1. Té yaá iin na yuvií ndani'i xí'i, té ndi'i ndachií na ña xíniñú'un xíta na sɔo na saá ké kuvi ndakua'nu kama xí'i vali ña nindoo.
2. Iin ña lo'o pa'a chin kuví kaxi ña ku'i ná'nu, chí té, na ku'un ña ndiá iin nuú mitún saá ña, ra kunisɔo ní ña tachí na yuvií sata ñá.
3. Tú xinisɔo xa'á iin nduxi tiatán kana rí kuni kachi saá ndiá ñé vaá'a ku.
4. Tú xinisɔo ún kana saa té ñani, kuni ña kachi ña saá kuun ní sávi.
5. Tú sáña'a nda'á ún chilanki, ra nda'á ún, ña saña'a ra tia'yu ña.
6. Nuú kaku xa'á chilanki yó'o ikan induxin na nú'un xu'ún.
7. Ikin valí té valí ní ña ra kuví sáña'a nda'á yó rí, chí kúvi koyo ndi'i rí.
8. Vaá'a tiatiá yó ichí, chí té ndaka'mi yó ñu'u, i'ma yó'o ku'un ndi'i ña satá yó.

9. Tú ya iin nuú ka'ni na kiní, xiniñú'un ko'ó na kafé, saá ké kuítia ní ní kiní yó'o té ka'ni na rí.
10. Té iin mixtún ndakatia rí nuú rí, kúni kachi ña saá ndiá iin na kixi ve'e yó.
11. Té sáchi'yo kún nduchí a xa'a ra kúni kún kua'á nduu ña, ña nuú xiniñú'un íxa kún iin krusi lo'o nuú ña ra saá sáchi'yo kún ña.

Ra tiaa ña: José Aquiles Quiahua Macuixtle
Ñá ndaki'in ña: Elvira Xochiquisqui Atlahua
Na ndaxikóni'i tu'un: Ñá Ofelia Flores Rodríguez xí'in
ra Hermenegildo Moreno Rojas

Iin ña kuu xa'á na kúni tá'an*

Tu'un ndátú'un ña kuu xa'á na Íkóo ra saká'nu ne

Ñá lo'o nduvi ní naní Iztaccíhuatl, kú ñá se'e iin ra chiñu ñuu ña naní Tlaskala.

Ra Popocatépetl kuu ra iin ra chiñu ká'nu ñuu ra. ¡Ya'a ni kúni ra ndakí'in ra ñá lo'o Iztaccíhuatl yó'o!

Ra nixiyo iin kuachi ká'nu va'á. Ra Popocatépetl yó'o xiniñú'un ku'un ra kátá'an ra nuú kuachi yó'o. Té kúmaní ka ki'in ra ku'un ra, ra Popocatépetl yó'o ndútia ini ra nixa'an ra ndukú ra nda'á ña Iztaccíhuatl na kundú'ú ñá xí'in ra. Íva ñá lo'o yó'o ndakuiin ra káchi ra saá tá kuchun ún satiaa ún ndikón ra ndakí'in va kún ñá. Ra Popocatépetl kuchun ra satiaa ra nuú ndi'i va na. Ya'a ní kusíi ini ra ña ndikó ra. Ña nuú va'á ni ndatú'un ra kú: ¿ndiaa mií ndu'ú ñá Iztaccíhuatl? Ra saá kundaa ini ra xa ñá nixi'i va kú ñá.

Ra Popocatépetl ya'a ní kusuchi ini ra, xáku ra ndakí'in ra ndanumi ra ñá xí'in nda'á ra ra xa'á ra ndakí'in ra ndaa ra xiki ku'a'an ra xí'in ñá. Té nixa'a ra xini xiki nuú sukún va'a, ra ndáchikandú'ú ra ña ra ndákusití ra ndáchikandú'ú ra xí'in ña. Saá niya'a ku'a'á kii ra kaxin yó'o xa'á ña ndasi ña sata na. Ña yó'o ké kuu té kuva'á yukú tavaá ñu'u ña naní: Popocatépetl xí'in Iztaccíhuatl ña íyo vichin.

Tu'un ndátú'un na ñuu

Na ndaxikóni'i tu'un: Ñá Ofelia Flores Rodríguez
xí'in ra Hermenegildo Moreno Rojas

* Una leyenda de amor. En Castillo, J. (Adaptador). *La palabra es nuestra. Primaria para Adultos, Primera Parte*, 2, México: INEA: 44-46.

Mii rí xá'ndia chiñu nuú kití*

Tu'un ndakani na ñuu Kuachi ra suví ña ndixa kú ña

Iin ma'ñú ikú kó'o íyo iin ve'e ká'nu ra ma'ñú ña ve'e yó'o íyo iin tiayu chíñu, tú ndiá rí kuchiñu rí kundú'u rí uní kii nuú tiayu chíñu, kuvi kuu rí tí ká'ndia chiñu nuú tá kúndi'i kití.

Iin kii, xaa rí tjin ra káchi rí saá:

—Yu'u kuu ra chíñu —ra xikundú'u rí nuú tiayu chíñu.

Inka kii xaa iin míxtun xáku rí, sáyuví rí tjin lo'o ra ninda'yu rí:

—Yu'u kú ra chíñu ra —xikundú'u rí nuú tiayu chíñu.

Inka kii xaa iin tina ninda'yu rí, sayuví rí míxtun ra ninda'yu rí:

—Yu'u kú ra chíñu ra —xikundú'u rí nuú tiayu chíñu.

Inka tu kii xaa rí ndika'a ndá'yu iyo rí, ra sayú'vi rí tina ra ninda'yu rí:

—Yu'u kú ra chíñu ra —xikundú'u rí nuú tiayu chíñu.

Inka tu kii xaa iin so'o mpa'lla ndá'yu rí sáyuví rí tí ndika'a káchi rí saá:

—Yu'u kú ra chíñu ra —xikundú'u rí nuú tiayu chíñu.

Iin kama kanata iin tjin lo'o xaa rí ndieé va'a xaku rí ra sayú'vi rí so'o mpa'lla. Ra uní kii xindú'u rí nuú tiayu chíñu. Ra saá xaa ndi'i kití ra ndákanda ní ini rí ña sandakú ní ini rí tjin lo'o ra saá kú ña taxi rí chíñu nda'á rí yó'o ña kuu rí tí ká'ndia chiñu nuú ndi'i kití yó'o.

**Na ndaxikóni'i tu'un: Ra Raúl García Cruz
xí'in ra Euclides Carmen Sierra**

* García, R. y Carmen, E. (Traductores). (2010). El rey de los animales. En Guerrero, *Tierra de magia y encanto*, México: Instituto Estatal para la Educación de Jóvenes y Adultos de Guerrero: 45.

Rí yukuii sí'i, rí chele ra xí'in rí tɛna*

Tɔ'un ndátú'un na íyo Gresia ra sáña'a ña iin ña va'a

Iin yukuii sí'i ká'un ká ví ini rí ndava rí satá
kuá'á nduxí tíátan xí'in iin chele ña kuxi rí.
Té xini nduxí tíátan xí'in chele yó'o, kama
ki'in rí ndaa rí nda'á iin itún. Yukuii yó'o ra,
ña xini rí kuví ndaa rí nda'á itún yó'o ra,
kachi rí saá xí'in chele yó'o:

—Mígó, íyo ña va'a vaxi yu ndátu'un yu
xí'in ún: kuni kindoo ndi'i na na tá'an yó,
ña xitá'an mii yó kátá'an ka yó ní saa
ini ka kunitá'an yó.

Nuu xí'in nduxí tíátan ra ná kindoo
mani yó.

* Esopo (1994). La zorra, el gallo y los perros. En Rojas, E. (Compilador y Parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*, México: Editer: 167.

Chele yó'o ra, xíni rí vaxi uvì tìna ra, kachi
rí saá ndakuiin rí yu'ú yukuui yó'o:

—¿Á, va'a va! xíni yu vaxi uvì tìna chí yó'o
ra, ¿á mii ña ká'an ún xa'á xí'in ndi kútú ña
vaxi rí ndátú'un rí xí'in yó?

Yukuui yó'o ra, té xiniso'o rí ñé yó'o kachi
rí saá:

—Kuka'an ní nuú yu xí'in ndo ña kuví
kundiatsu yu, xa'á ña xa xíniñú'un ku'un
va yu.

—¿Nìchun kama ní xa ku'un? ¿Nìchun
iyu'vi ún? ¿Á su xa yó va'a kindoo va kú yó?,
kachi chele yó'o xí'in yukuui.

Ní xí'in yukuui yó'o kuniso'o rí ra kama ká
ví ndaki'in rí ku'a'an rí ní lo'o chín ka nìxí'in rí
kundiatsu rí.

Ra tìaa ña: Esopo

Na ndaxikóni'i tì'un: Ña Ofelia Flores Rodríguez

xí'in ra Hermenegildo Moreno Rojas

Chiñu ña ke'é yu ñuu yu náuatl*

Tu'un ndátú'un na yuvií ña ku xá'á na Íkóo na íyo chí Sierra Ndiáa

Na ñuu yu náuatl ke'é dili na chiñu valí ña íyo tixin ñuu. Ra chiñu ñuu kú ra, ra chiñu ká'nu. Tákú ndi'i na ñuu sachúun na chúun yó'o: tákú ndi'i na tiaa chi'i na nuni, nduchí, xí'in kuá'á nuú si'va; saá tú sava, ke'é na chuun ña sanduvií na yaá nuú kini ká té ká'an na chiñu xí'in na, xí'in kaa ká'an ndosoo ndátú'un na xí'in na, saá tú xika na kúmisio ndátú'un xí'in na tá iin iin ve'e na.

Té kúmaní ká, xá'á na ke'é na ndiá iin chiñu ñuu ndakana na tákú ndi'i na ñuu ndiá chí ké sanduvií na ra saá tú ama xá'á na sachuun na, kuvi ke'é na chuun yó'o mií nuú ñuu na á kuvi tú ke'é na ña inka xiyo, ná sí'i té koó yíi na ndeé xí'in na mií ná ke'é chiñu yó'o.

Inka tú ña ke'é ndi ñuu ndi ké sandaká'nu ndi Ndioxí xí'in tu'un ñuu ndi. Vikó yó'o sandaká'nu na chiñu na ndiá ve'e ñu'u, saá ké ña íxa ndi ñuu ndi, tákú ndi'i chúun vali tixin ñuu ndi, na xikuá'a chiñu kú na ká'an nísaa koo ndi'i chúun valí yó'o.

Ra tiaa ña: Leobardo Cabrera Lira

Na ndaxikóni'i tu'un: Ná Ofelia Flores Rodríguez xí'in

ra Hermenegildo Moreno Rojas

* Cabrera, L. (2005). Actividades en mi comunidad náhuatl. En *Empiezo a leer y escribir en mis dos lenguas. Náhuatl de la Sierra Negra y Zongolica*. Libro de lecturas. México: INEA: 38-39.

Ra Pedro Páramo*

Tu'un ndátú'un na yuvií ña kuu ñuu Ko'yó

Kixi yu ñuu Komala chí yó'o ní ka'an na xí'in yu nixiyo ra íva yu, iin ra naní Pedro Páramo. Saa káchi ñá si'í yu naní ra. Ra yu'u ra kindoo yu kixi yu ndandukú yu ra té xa na kuvij ñá si'í yu. Saá tiin kútú yu nda'á ñá ña kindoo yu ndandukú yu ra; ni n'í yu ni kékáchi ka yu xí'in ñá chí xa ñá xij va kú ñá. “Xiniñú'u ní ku'un ún ndandukú ún ra —kachi ñá xí'in yu—. Kúvi ndani'í ún ra xí'in kivi yó'o á xí'in inka ña yó'o. Kunda ini yu ya'a ní kusij ini ra kuni ra yó'o.”

Saa ra, kachi yu xí'in ñá va'a va ísa va yu ña, ká'an ka yu xí'in ñá saá ra nixij va ñá, tiin ka yu nda'á ñá saá ra ya'a ní nita'vi nimá yu saña yu nda'á ñá. Té kumaní ka kuvi ñá nika'an ñá xí'in yu kachi ñá saá:

* Rulfo, J. (1984). *Pedro Páramo*. México: FCE: 7. (Lecturas Mexicanas, 50.)

—Koto ndukú ún ña'a nuú ra. Ka'an xí'in ra nìchun ndakoo mií ra yó. Ka'an xí'in ra nìchun ndakoo mií ra yó chúun mií ra ké kandú'ú ra xí'in yó... ra nìxíin ra kandú'ú ra xí'in yó, se'e lo'o mií yu, ka'an xí'in ra nìchun ké isa ra saá xí'in yó chí naá ní mií yó ña ixa ra saá xí'in yó.

—Saá koo va, si'í lo'o mií yu.

—Ra ndakani ini yu ña isa yu ña ña kindoo yu. Ndiaa vichin, iin kama xae nuú yu, xa'á ña kuni yu ndandukú yu ra ivá yu, ra kundaa ini yu nìsaa mií ví ké kaá ra.

Ra tiaa ña: Juan Rulfo

Na ndaxikóni'i tu'un: Ná Ofelia Flores Rodríguez xí'in
ra Hermenegildo Moreno Rojas

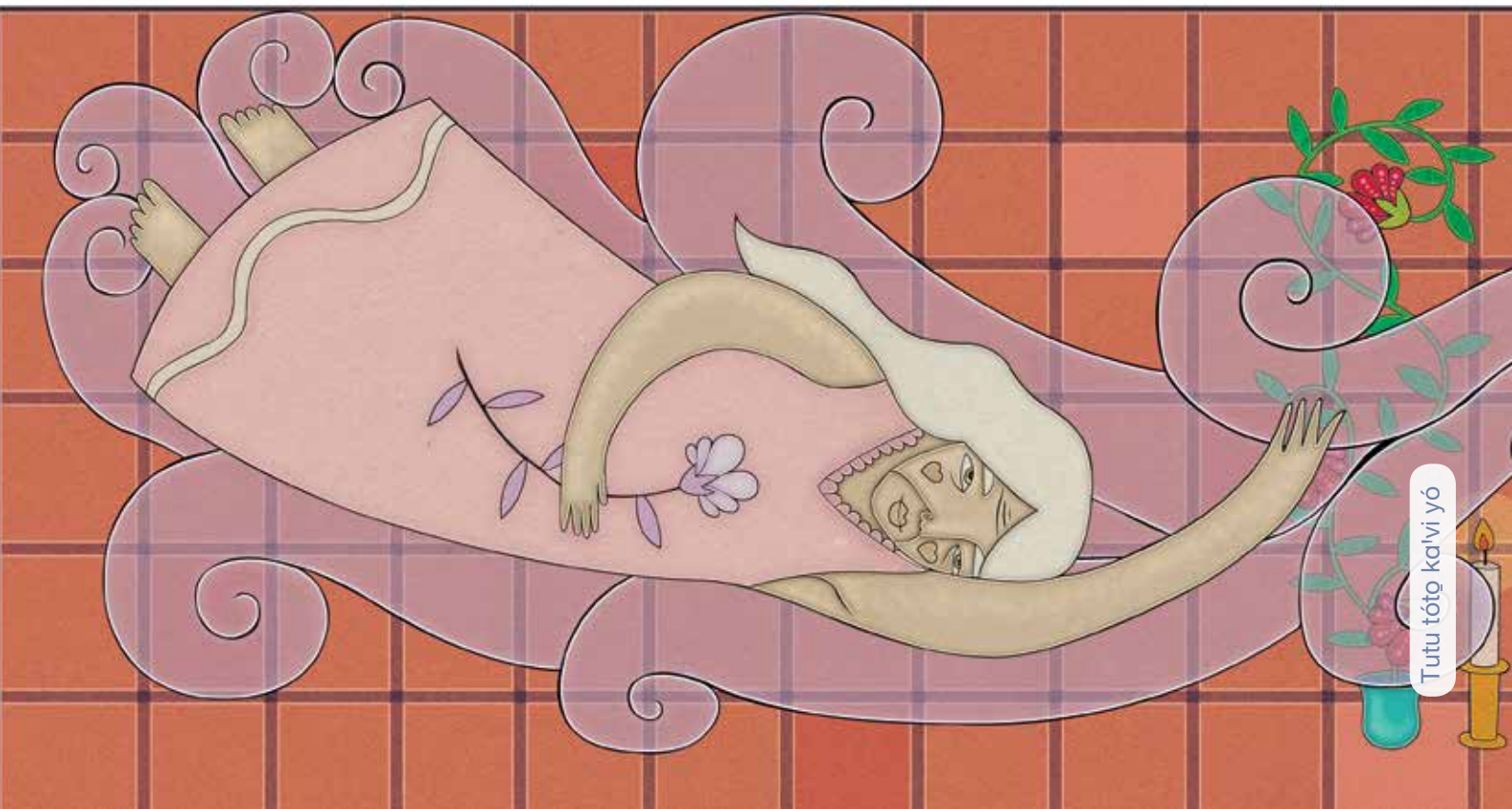
Ñá kixin kujití kú ñá

Tu'un ndátú'un na yuvií ña kuu xa'á na uichol

Ndátú'un na yuvií na ndeé iin ñuu naní Jalisko, nixiyo iin ñá nána 60 kujya ñá nixikandú'ú ñá xí'in na ra ndia ní tiayú ñá ra ndia ní va'a sachun ñá. Ñá nána yó'o ra nixiyo se'e ña ní yi'í ñá, ndiá ní kusijí ní ini na ñuu yó'o xini na ñá.

Iin kijí na ñuu yó'o nixiní ka na ñá kita ñá tákún di'í kijí, saá ndaki'in na kua'an na nanduku na ñá ve'e ñá. Kani nda'á na ye'é ñá ra koó na nindakuiñá, saá níchinda'á ndakú va'a na ra nikeeé na ndani'i na ñá kándu'ú ñá nixi'i ñá, ma'ñú ve'e ñá.

Tákú ndi'i na ñuu kundaa ini saá ndakatá'an na sánduxin na ñá, tákú ndi'i na ñuu chika na ndieé ña kuvi sánduxin na ñá. Inka kijí, nityuvi xa kunduvi tákú ndi'i ña'a ña kuvi xa sánduxin na ñá.

Ndakaya tákú ndi'i na yuvií ña indíayú na xí'in ñá, tá ya'a ní ndakandaa ini na ña xíní na. Ndátú'un na chí té xá sánduxín na ñá, iin kama su'va ndákoo ñá nána yó'o nuú na, ra ndiá ní niyu'ví ndi'i na.

Ndátú'un na chí ñá nána yó'o ñá níxín va ké ra iin yuvií chindieé tá'an xí'in ñá ña kuvi ndikoo ñá, chí kachi na saá xí'in ñá ñé kúmaní ká va saá ku'un ñá.

Ndátú'un na ñá nána yó'o nandikoo ñá ve'e ñá ra xitiakú ká ñá 20 kuiya ká, ra té xa níxi'i ñá. Ni ndátiakú ka ñá.

Ra vichin ndátú'un na ñuu té iin na xí'i xí'in kue'e ña níma ña naá sánduxín yachin ka na na, ndiaa ná xinu uní kí, chí kuvi ndátiakú na té na kixín ndaá va kú na ra ta'án kuvij ví na.

Ñá ndaki'in ña: Ausencia de la Cruz González
Na ndaxikóni'i tu'un: Ñá Ofelia Flores Rodríguez
xí'in ra Hermenegildo Moreno Rojas

Ña ndakani xá'á in rí yukuui xí'in rí tiolí

Tu'un ndakani xá'á na uichol ra suví ña ndixa kú ña

Iin ichí ra iin rí yukuui xika rí yu'ú itia nduku rí ña'á kuxi rí, saá ra iin kama su'va xíní rí iin tiolí lo'o saá nika'an rí
xí'in rí:

—¿Ní ña'á ké íxa kún ñani tiolí?

—Yó'o va ndú'ú yu ña xitoní'í ña xikí nduvi lo'o yó'o

—ndakuiin rí tiolí lo'o yó'o.

Saá ra tí yukuui kachi rí saá xí'in rí:

—¿Ñani tiolí lo'o na'á na ku'un yó kaka yó?

Rí tiolí lo'o yó'o ndakuiin rí kachi rí saá:

—Va'a va, ku'un va yó!

Saá nixika rí iin kani lo'o ra tí yukuui yó'o kachi rí saá xí'in
rí tiolí lo'o yó'o:

—Na'á na kusiki yó, na kunu yó ra na to'ni yó kú xí'na ka
xaá nuú ndú'ú yuú ká!

Rí tioló lo'o yó'o ndakuiin rí kachi rí saá:

—Va'a va mígó.

Saá iin nuú xikuita rí ña xá'á rí kunu rí ra tí yukuui yó'o
kachi rí saá:

—Na ká'vi yó ndiaa uní saá ra xá'á yó kunu yó. Ña nuú,
ña uví ra ña uní.

Saá ra tí yukuui yó'o kanata rí xinu rí kua'an rí. Ña nixíní rí
yó'o kú ña rí tioló lo'o yó'o te xa kua'an ka'vi rí ña uví ra tiin
rí su'ma rí yukuui yó'o xí'in tie'e yu'ú rí.

Rí yukuii xino rí kua'an rí ndiaa nuú ndú'ú yuú ra xitoni'i rí tákú ndi'i xiyo, ndákani ini rí “¿Ndia mií vaxi ra ñani yu tiolí lo'o?”

Té xa nixa rí nuú ndú'ú yuú ra tí tiolí lo'o yó'o saña rí su'ma rí yukuii yó'o saá ra kani nda'á rí iin xa'á rí yukuii yó'o kachi rí saá:

—¡Mígó, iin nuú xaa va yó! Uvi saá yó satiaa va yó xino yó.

Ra ndaki'in ña: Agustín Martínez de la Cruz

Na ndaxikóni'i tu'un: Ná Ofelia Flores Rodríguez xí'in

ra Marcos Arce Álvarez

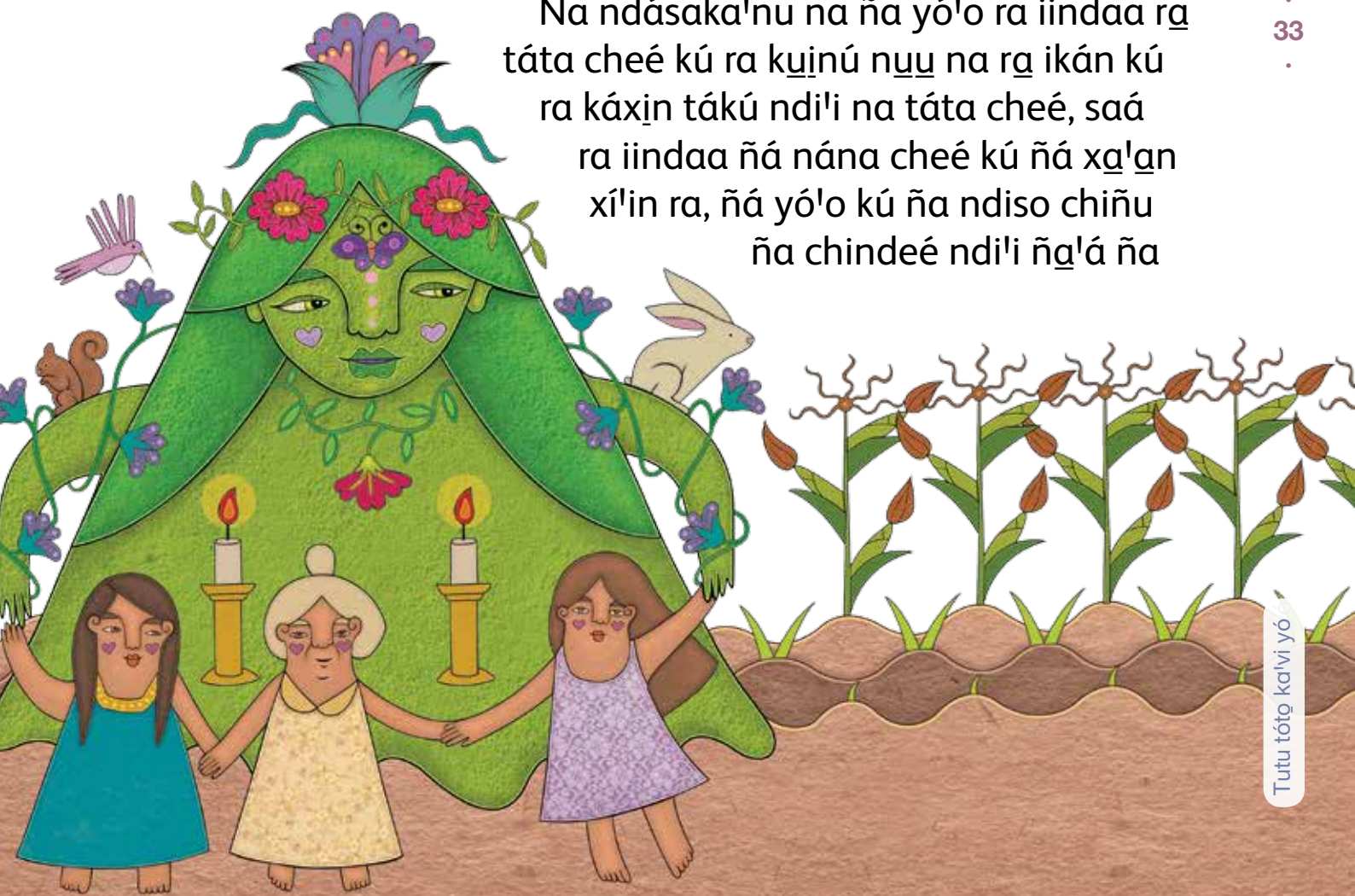

Iin ña ndásaka'nu naní Xochitlalis

Tu'un ndátú'un na yuvíi ña kuu xa'á na Íkoo

Ña Xochitlalis, kú ña iin ña ndásaka'nu na xindeé té xina'á va'a, saá xá'án na sayá'a na ña tá iin na tá iin na xindeé te xina'án iin saá ndiaa vichin, xa'á ña ndásaka'nu na kú chindieé tá'an na xí'in si'í ñu'ú yó'o xí'in ña xa'á ña va'a ní taxi ña ña'á chi'i na. Ña vikó yó'o íxa na ña kumí ichí ña iin kuiya, ña nuú va'a íxa ná ña té ta'vi na ñu'ú, ña uvi te xa chi'i na nuni, ña uni té xa xá'á na “ka'ndia na ña” ra ña kumí té xa ndakundeé va'a ña ve'e na chi'i.

Ña ndásaka'nu na ña yó'o ra iindaa ra táta cheé kú ra kujnú nuy na ra ikán kú ra káxin tákú ndi'i na táta cheé, saá ra iindaa ña nána cheé kú ña xa'an xí'in ra, ña yó'o kú ña ndiso chiñu ña chindeé ndi'i ña'á ña

xíniñú'un ña va'a kana ña ndásaka'nu na tákú: ita, tíma xuxa, tiakuji yíi, tima cheé, saá tákú ndi'i ña'á ña taxi ña si'í yó ñu'ú tákú, kafé, ndutía si'va, ndixi yavi, ndixi nuni, nduxí, tiaa nama xí'in ndixi ndoo; tá xā íyo ndi'i ña'á yó'o, xá'á na ndakuatú na saá ra íyo sava ña ndásaka'nu na saá tú íyo na taxá'á xā'á ña vikó yó'o.

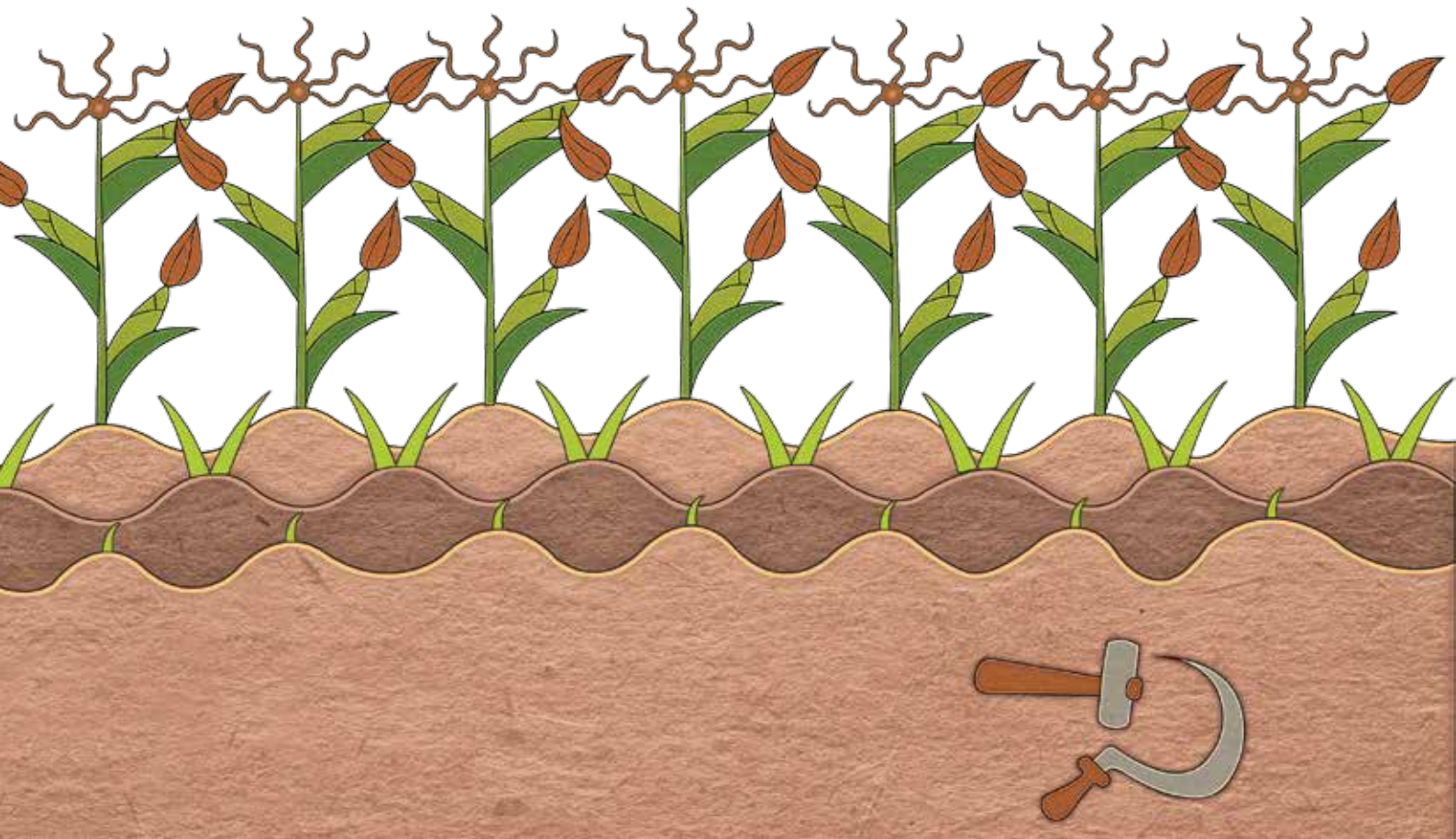
Ña Xochitlalis, kachi ña saá ña chindeé yó ita, ña savií na ita yó'o ña taxi na nda'á si'í yó ñu'ú saá tú ra Ndioxi ñu'u, Tlalokan táta, Tlalokan nána, su'va kachi na té ndukú na ndiayú nuú si'í yó ñu'ú, té xá'á yó xí'in iin chúún, á té xá'á yó savií yó iin ve'e, á té ndoni'i yó yuvi iin ña ña'á ña kaku se'e, ña sanduva'a yó ndiá iin kue'e, tákú ña iyu'vi na.

Ra ndatú'un ña: Plutarco Maldonado Auriolés

Ra ndaki'in ña: Alejandra Acahua Zopiyactle

Na ndaxikóni'i tū'un: Ņá Ofelia Flores Rodríguez xí'in

ra Marcos Arce Álvarez

Kiwigkolo, Ndioxi ikú

Tu'un ndakani xa'á na totonako ra suví ña ndixa kú ña

Xiki xí'in ikú xíniñú'un ní ña nuú na ñuu
totonako, chí ikú yó'o ndeé na Ndioxi ndíáa
xiki, tákú Ndioxi ikú yó'o, ra Kiwigkolo. Ndioxi
yó'o kú ña ndíáa xiki yó'o xí'in na yuvií
ndeé yó'o, ra té ka'ndia na iin itún xíniñú'un
ndukú na ndiayú nuú Ndioxi yó'o, saá

tú té ka'ni na iin kití, té xā ndia na a té xā'ni na kua'á ka ña nuú ña xiniñú'un nuú na, ra Ndioxi Kiwigkolo sakue'e ra xí'in na, ra xá'á ña sasana ña ini na yuvií yó'o, ra ndoño'o na, ra ndani'i ka na ndiá chí nuú ku'un na, ra ña yó'o tu'un iyo ké nuú na ixa saá nuú ra Kiwigkolo, Ndioxi ikú.

Nuú Ndioxi Kiwigkolo xiniñú'un ndukú na ndiayú té ka'ndia na iin itún tú naní itún ndachí, tú itún yó'o ra xiniñú'un na nuú na taxá'á ndachí satá itún. Na nuú íxa na ké ndandukú na itún yó'o tún va'a va'a, ni kueé sukún ní nú ra ni kueé ndu'ú ní koo nú, chí xiniñú'un kúndiéé nú kuiso nú na taxá'á yó'o, té sakana na míi na ndia nuú sukún va'a xini itún yó'o.

Té xā ndani'i na itún yó'o ra, ndukú na ndiayú nuú Ndioxi Kiwigkolo. Iin ra ndakuatu kú ra ínu nuú na, té xā xaá na nuú iyo itún yó'o ra, na taxá'á yó'o ni'i na xuxa ra ichu'ma ná nuú ndichí itún yó'o ra ndakuatu na té xā numi ka'ndia na itún yó'o.

Té xā ndi'i xa'ndia na itún yó'o ra xā iyo vií nú ra ndaki'in na nú kua'an xí'in na nuú kandichi na nú. Xatía na iin yavi, na taxá'á yó'o xá'á na taxá'á na yu'ú yavi yó'o ra ra tu'va yó'o chika ra iin nduxí xí'in ndixi ini yavi yó'o, saá tú kunu xí'in tia'a nama taxi na nda'á ndioxi ña na kondiáa na na taxá'á xini itún yó'o.

Ñá tiaa ña: Catalina García Pérez

Na ndaxikóni'i tu'un: Ñá Ofelia Flores Rodríguez xí'in
ra Hermenegildo Moreno Rojas

Rí xako xí'in rí ndiva'yú*

Tu'un ndakani na ñuu Kuachi ra suví ña ndixa kú ña

Nixiyo iin ichí iin ndiva'yú, ndani'in rí iin xako tiindiaa rí iin yuú saá nduyachin tí ndivayú nindátú'un rí kachi rí saá xí'in xako yó'o:

—¿Ní ké tiindiaa ún, xako?

Saá ndakuiin rí xako kachi rí saá:

—Yuú ké tiindaa yu, tú ná saña yu ña ra ndoñú'u ña yuúvi.

Saá tí ndivayú nindakatu'un rí:

—¿Á kueé kuñaá ún ña tiindiaa ún yuú yó'o?

—Uun, xa kuñaá va yu —kachi rí xako ndakuiin rí.

Saá tí ndivayú, kusí ini rí, ndukú rí chindieé tá'an rí xí'in rí kachi rí saá:

—Yu'u ná tiindiaa yuú yó'o ña va'a naá ndoñú'u ña yuúvi yó'o, tú koó ra ndi'i xa'á yó'o xí'in yu'u; tú kúni ún ra ku'a'an xa'a ña'a ña kuxi yó, ra yó'o na kundiatsu yu yó'o.

* Román, R. (Compiladora). (2007). El tlacuache y el coyote. En *Antología de cuentos indígenas de Guerrero*. México: Conaculta-DGCP: 49-50.

Saá ra tí xako yó'o ndaki'ín rí kua'an
rí xa'á ña kuxi na, saá kuna'á kua'an rí ra
nindikó yachi rí. Saá tí ndivayú yó'o ká'un ka
ví ini rí kachi rí saá:

—Niná ndoñú'u ña yuúvi saña va yu yuú
yó'o.

Tí ndivayú yó'o saña rí yuú ra ndaki'ín rí
kua'an rí ndandukú rí xako yó'o. Saá ndani'í
rí rí ndú'ú rí nda'á tún vi'ndiá yáxín rí chikí ra
nika'an rí xí'in rí kachi rí saá:

—¡Yó'o ra sandá'vi ún yu'u, kachún xí'in
yu ndikó ún ra nindikó ka ún, vichin ra cha'vi
ún xe'é ña íxa kún xí'in yu!

—¿Ní ké kachún? —kachi xako yó'o
ndakuiin rí—.Sákie'e ún, ndivayú, chikí va
vaxi kaxí.

Tí xako yó'o taxi rí iin chikí chíchí nda'á
ndivayú yó'o yáxín rí rí, ra ya'a ní koto rí rí ra
ndukú rí inka rí, ra tí yó'o rí kuii va kú
rí ra íyo ka ví iñu sata rí; ra té yáxín
ndivayú rí nitiin ka ví iñu sukun rí
ra saá ndakandú'ú ndieé rí xí'in
sukun rí.

Na ndaxikóni'i tu'un:

**Ñá Ofelia Flores Rodríguez xí'in
ra Hermenegildo Moreno Rojas**

Ñá lo'o xí'in tí yóó

Tu'un ndakani na ñuu Kuachi ra suví ña ndixa kú ña

Té kanata ní yóó yó'o, sakutu rí nuú ña lo'o ña va'a ní yé'é rí; ñá lo'o yó'o ndakanda ini ña xí'in rí, kúnì ñá rí ra ndakani ini ñá “¿Nisa ví kuvi ísa yu ña ndaa yu tiin yu rí ra kusikí yu xí'in rí yóó ká?”

Saá xanini ña kua'á ní kii niyaa, saá iin ñuú, iin kama su'va xaa iin tìkosó kuyachi rí nuú ndú'ú ñá lo'o ra nika'an rí xí'in ña kachi rí saá:

—Kusuchí ini ún ñá lo'o, yu'u ra kuvi chindieé tá'an yu xí'in kún ña sáxínu ún ña kuni kún íxa kún.

—¿Nisaa íxa kún? —Kachi ñá lo'o yó'o xí'in rí saá nìkoyo tiakuji nuú ñá—, kachi ña saá —kuví ví ísa yó ña.

Rí tìkosó yó'o ndakuiin rí kachi rí saá:

—Kuvi va ísa yó ña té nduku yó ña ra kuni yó ña, yu'u ra chindieé tá'an yu xí'in kún.

Saá ndachitá'an rí kua'á tá'an rí rí tìkosó yó'o saá ra tákú ndi'i rí inuú xá'á rí xita rí; saá ra nìtuvi iin itún ndaá na, xí'in ña iin iin xita rí saá crik, crik, crik, saá ké íxa rí tìkosó yó'o ña va'a kana iindaá iindaá ña nuú kuañu ñá.

Saá ké kuvi ndaa ña lo'o yó'o ndiaa nuú ndú'ú yoó yó'o.
Saá xika ña sata rí, xá'á ña tiin ña rí, ra xá'á ña ká'an ña
tu'un nduvi xí'in rí, ra saá xá'á ña xinu ña xinu ña, saá ra
kuñaá ña ra saá ñikixin ña.

Té xá kuni ña nuu ña xá ñituvi va ra tún daa ña yó'o ra
nindoñú'un va nú. Saá kuu nindoó ña lo'o yó'o sásikíi ña ra
xinu ña sata yoó yó'o; ña kán ké tákú ndi'i ñuú ra rí tikosó
yó'o xita rí ña va'a ndasavií rí itún daa na ña kuvi nuu ña
lo'o yó'o, ña ñuú ra kueé kita ña savií rí itún
nuu ña lo'o yó'o.

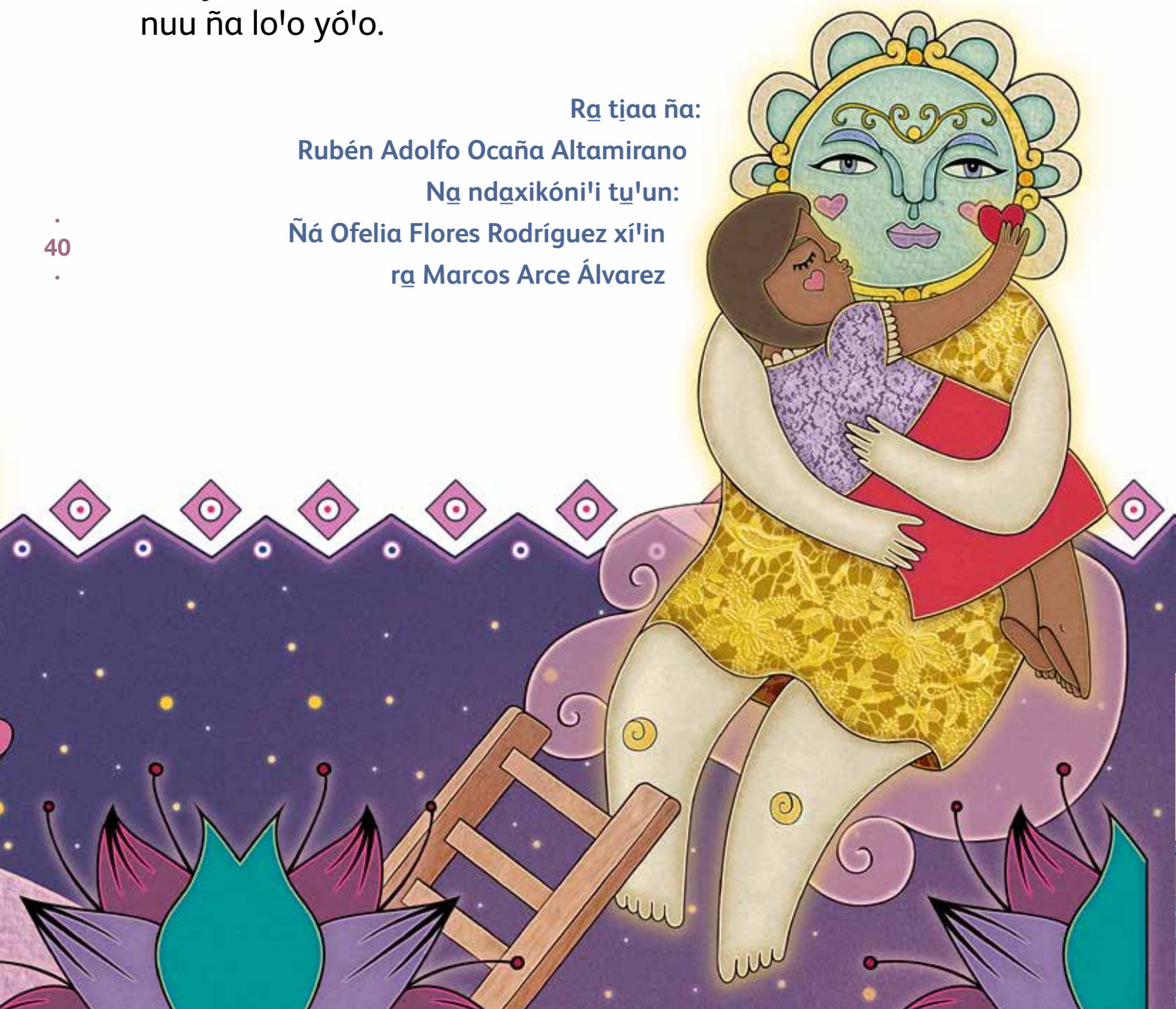
Ra tiaa ña:

Rubén Adolfo Ocaña Altamirano

Na ndaxikóni'i tu'un:

Ñá Ofelia Flores Rodríguez xí'in

ra Marcos Arce Álvarez

Iin na ve'e kua'an iin ichí

Tu'un ndátú'un ña kuu xa'á na uichol ra saká'nu ne

Iin ichí iin na ve'e ñaa saá na ndaki'in na kua'an na ñuu Tepi iin saá yaa ñuu Tuspa, té xa kúmaní xa lo'o xaa na ve'e na, ra karro na kánitá'an nú xíin iin karro cheé. Ra kán nixín iin ndi'i saá na.

Ndi'i saá iin ichí iin karro cheé yó'o tún xika kua'an ñuu Masatlán xikundichi nú nuú nixi'i na yuvi yó'o, xíni ra uní na yuvií nditá na nduku na ña na ku'un lo'o na xí'in na ndakoo lo'o na ñuu Tuspa. Ra tiaa yó'o nika'an ra xí'in na na ndaa na chí ku'un ndiaka ra na. Ra saá kuu ndakoo ra na nuú nixaa na ñuu Tuspa.

Té xa nixaa na ra nuu tákú ndi'i na ra ra tiaa yó'o nika'an ra xí'in ra ra kava karro yó'o:

—Tixá'vi ní kún mígó, té nandiko kún ya'a ve'e yu, ra sani'i yu yó'o tikava, ndakatu'únn xa'á ra Serafín Rojas ra ndia ndia ka na kúvi ndátú'un xí'in kún chí nuú kandú'ú yu.

Ra kava karro yó'o ndakuiin ra kachi ra saá tiaa ya'a yu saá ndaki'in ra kua'an ra ña ñuu naní Masatlán. Inka kiji niya'a ndixa va ra, ra nindakatu'un ra xa'á ra táta Serafín Rojas xí'in na yuvií ndita nuú nixaa ra.

Na yuvií yó'o ndákanda ní ini na xá'á na ixtoni'i na nuú tá'an na, saá ndakuiin na yu'ú ra kachi na saá na ndakatu'unn ún xa'á ñaáa xa iin kuiya nixi'i na kánitá'an karro xí'in na. Saá ndayu'vi ní ini ra ñé nika'an na yuvií saá ndakuiin ra kachi ra saá:

—¡Ndixaa ké ká'an ndo! Kuni va xindaa na xí'in yu xaa na yó'o —saá iyuvi ká ví ra kama ndaa ra karro ra ndaki'in ra kua'an ra.

Ndátu'un na yuvií té xa kiji naki'in na níma, na yó'o kanata na yu'ú ichí chí nuú nixi'i na nduku na ndiá iin karro cheé ndaki'in na na kundiaa na na ve'e na.

Ñá ndaki'in ña: Ausencia de la Cruz González

Na ndaxikóni'i tu'un: Ñá Ofelia Flores

Rodríguez

xí'in ra Hermenegildo Moreno Rojas

Vií sanda'á na kuachi: ña vií kindoo na*

Tu'un ndátú'un na yuvií ña kuu xa'á na íyo ñuu Chiapa

Kua'á ña va'a ke'é na ñuu valí na ndikún Ñuu Ko'yó, tákú na ñuu tselale na íyo ñuu Chiapa, síin va'a sándaku na kuachi ña ká'an na chiñu ká'nu ña ísa na. Ña ká'an na yó'o ra síin ní va sándaku na ña xí'in na yuvií na ndíso kuachi, té kachi tutu ña tíaa na chiñu ká'nu saá ké íxa na xí'in na.

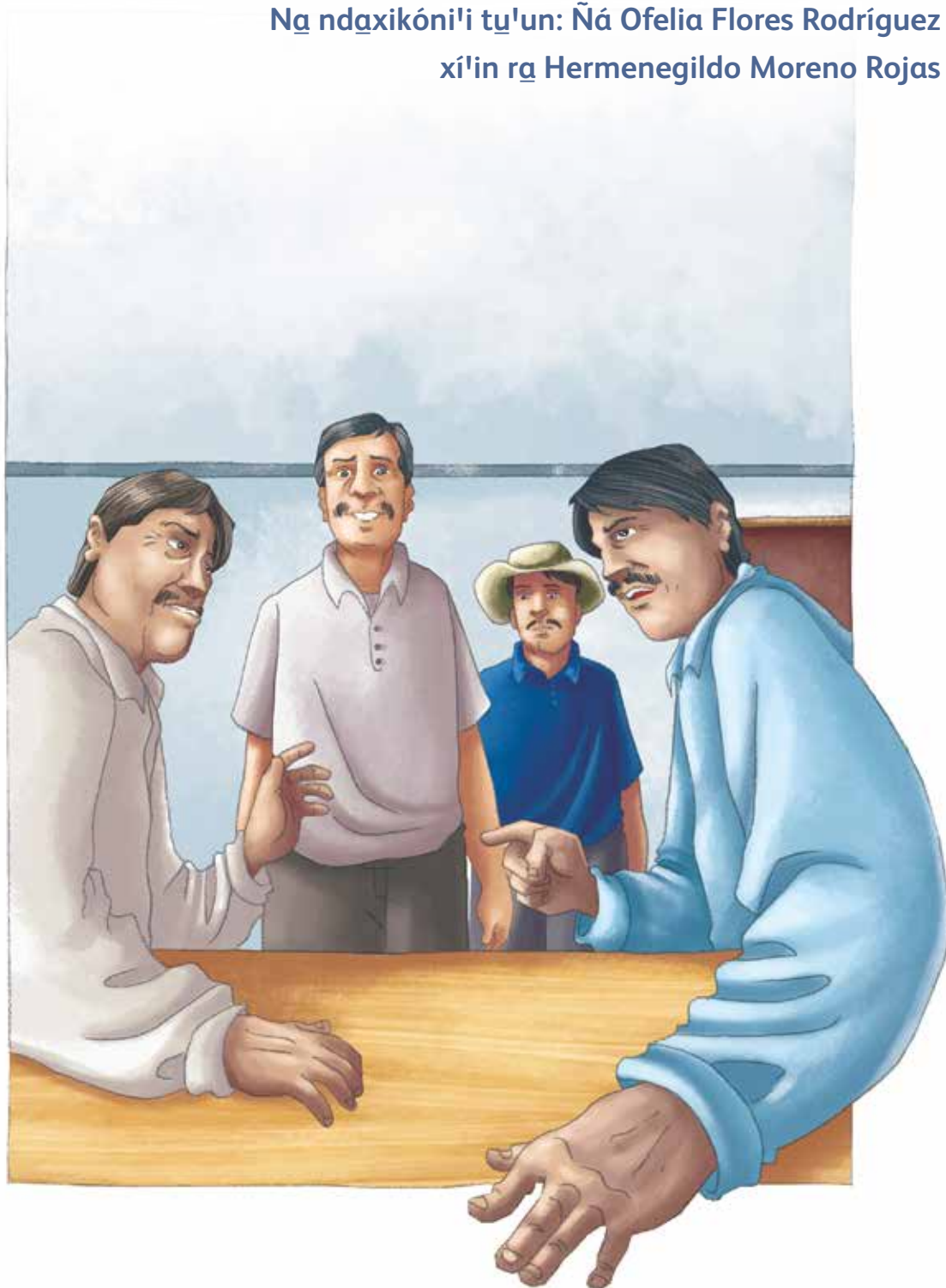
Kua'á ní na ñuu valí íyo Ñuu Ko'yó yó'o, ña ndaki'in xini na yó'o ké ña sándaku na kuachi kú ña vivií kindoo na kú ña. Ña nuú va'a, xinisoo ndi'i na ña ndakani ndi'i na na íyo kuachi xí'in tá'an ra ndánduku na ña vivií kindoo na xí'in tá'an na ké, saá ké ña kueé koó ka kuachi nuú chí nínú: chí té kueé vivií kindoo iin na yó'o ra, xá'á na sandakú tú kú na kuachi xí'in tá'an na, nuú ñe vivií kindoo na xí'in tá'an na.

Ña ndakani ini na xa'á ña taxi iyo na nuú na, ña ku'un na vekaa a cha'ví na nuú na chiñu ña yó'o ra kú ña iin tu'un iyo nuú tákú ndi'i na ñuu. Iin ra xika xa'á na tá'an yó na ndo'o kuachi (Ulataiwanej) ña ñuu naní Altamirano ndíkundia ñuu Chiapa, kachi ra saá xa'á ña nísaa sándaku na kuachi: “Kueé va'a sándaku na kuachi. Té xa'ni na, ra na chiñu tíin na xa'ni yó'o ku'un na vekaa ra kueé ndakuni na ndiáyú na ve'e na.

* Sipaz. (1999, Agosto). El regreso de corazón. Justicia y reconciliación en la tradición indígena. En *Informe Sipaz IV*(13). Recuperado de www.sipaz.org/informes-sipaz-vol-iv-no-3-agosto-de-1999/. Adaptación: Alba, M. (2008). En *Aprendemos del conflicto para construir una cultura de paz*. Antología. México: INEA: 47.

Saá ndo'o ní tú na yó'o va: na ve'e na xa'ní na, saá tú na ve'e na xa'ní va; ra uvi saá ve'e na ndo'o ní ini. Na nánduku na ku'va ña vivií na kindoo na ve'e na ndo'o kuachi ra saá ké ña kuvi koó ní ka kuachi ñuu ra vivií kundeé ndi'i na".

Na ndaxikóni'i tu'un: Ñá Ofelia Flores Rodríguez
xí'in ra Hermenegildo Moreno Rojas

Ña kuu xa'á ita ndiaká xí'in ita ndoko*

Tu'un ndátú'un ña kuu xa'á na purépecha ra saká'nu ne

Ñá Eréndira nduvi ní nixiyo ñá sí'i lo'o purépecha nixiyo ñá nduvi naní nixiyo ixí xini ñá, nu'un ña ra nduvi valí yaa nixiyo ña nduvi ka ví xaku ñá té xika ñá ra nduvi ka ví ñá'ña xika ñá kuá'an.

Ñá yó'o ra kúni ní ñá xini ñá ra lo'o naní Kuautli ta ñuu Temaskaltepe. Ra Kuautli yó'o saá tú kúni tá'an ní ra xí'in ñá lo'o nduvi Eréndira ra kindoo na tanda'á na. Ñuu mií ra savií ra iin ve'e ra rá sachuún ra chi'i ra nuú ñu'ú ra kuá'á ká ví ña'a kana nuú ñu'ú ra ndaki'in ra.

Ña ndiví, ta ndioxi Apatsi kuiñu ní ndoo ra xini ra na kúachi yó'o xa'á ña kúni tá'an na chí mií ra kúni ní ndaki'in ñá. Ra Apatsi yó'o nika'an ra xí'in ra Tikatame, ra chiñu cheé ñuu Kutsamala, na ka'ni ra ñá nuú ra ndioxi yó'o, ra saá kúvi ndiko ini ra ndioxi yó'o. Ra Tikatame xiniñú'un kandixa ra tákú ndi'i ña ká'an ra ndioxi yó'o, chí tú naá kandixa ra rá kuá'á ní kue'é ra kuachi tava ra xí'in na ñuu.

Té kumaní ka'ni na ñá, ñá Eréndira yó'o nitaxá'á ña nuú tákú ndi'i ñuu, na nixa'an xitonili nisaa koo ka'ni na ñá. Ñá lo'o yó'o nduvi ká ví taxá'á ña tákú ndi'i na kotoo ní na nixaa nitaxá'á ñá, saá xá'á na siko'ni na kuá'á ita valí nuú ñá saá tú xa'mi na xuxa xa'á ñá xa'á ñé nduvi ixa ñá.

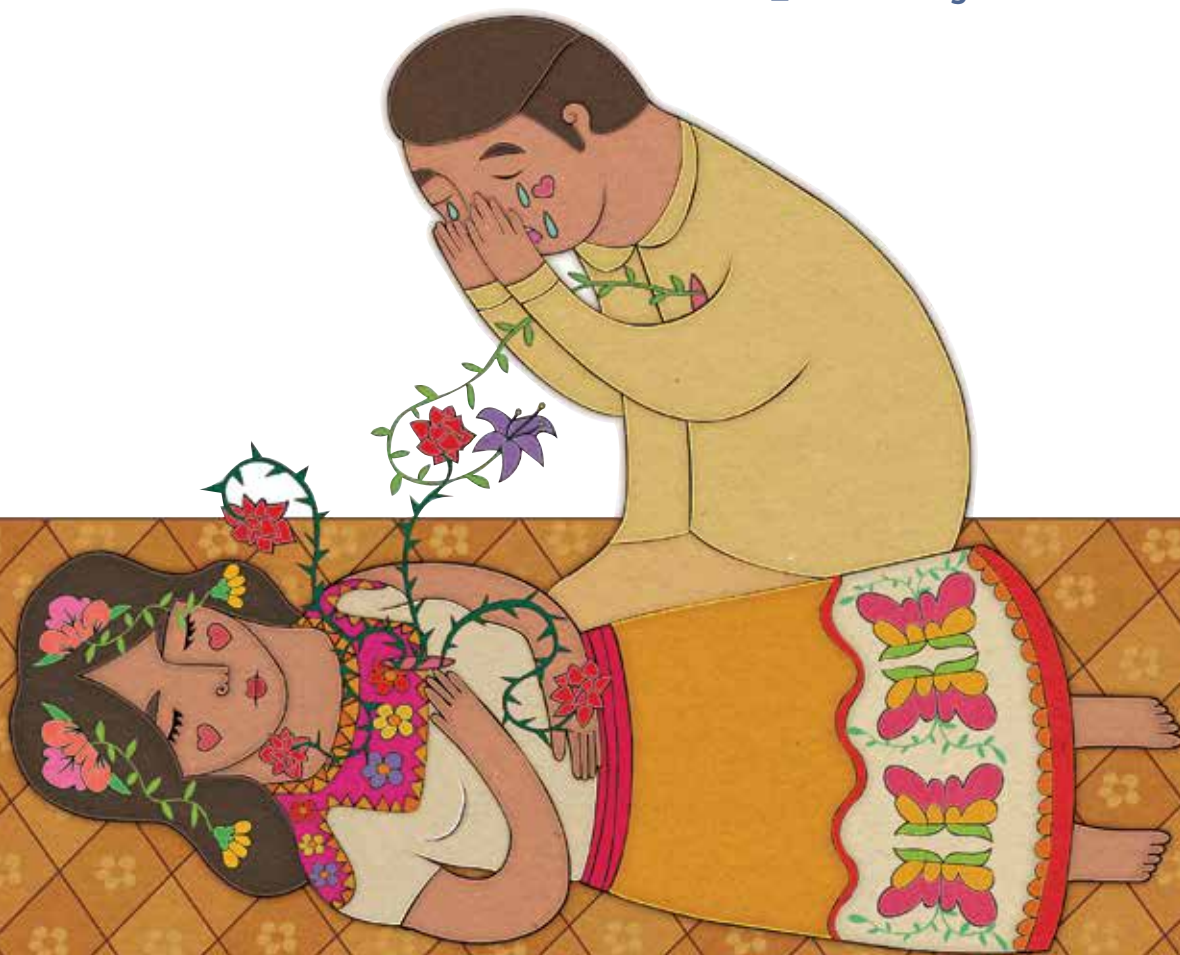
* La leyenda del lirio y el rosál. (2005). En *Leyendas de los antiguos mexicanos*. México: Editores Mexicanos Unidos: 75-77.

Saá ra xá'ni na ñá Eréndira, ra Apatsi ya'a ní kusíi ini ra iin va'a va'a kuú ini ra, chí ñá lo'o yó'o xá nixi'i va ñá xá'á ra.

Ra Kuautli yó'o uvi ñuu níi xaku ra xindú'ú ra xí'in ñá. Té xá niya'a uní kii, na yuvií nixa'an na xitoni'i na nuú yuú nuú ninduxin na ñá, xini na nuú kandú'ú xáá ndándixin iin ita ndiaka xí'in iin ita ndoko. Ña yó'o kú ña nduú níma ra Kuautli xí'in ñá Eréndira.

Na ndaxikóni'i tū'un: Ñá Ofelia Flores Rodríguez xí'in
ra Hermenegildo Moreno Rojas

Xíniñú'un ní ña kúni tá'an yó

Tu'un ndakani xá'á na uichol ra súvī ña ndixa kú ña

Iin kǐí ñá nána María xika ña xakin ña tǐkoto ña nuú ke'é ñá, saá ra iin kama su'va xiniso'o ña kana iin nduxí tíátan. Saá ra ndakani xǐní ñá nána yó'o: “¿Ndíá mǐí ví ké sáta'vi rǐ nduxí tíátan yó'o nduxí valí se'e rǐ?”

Ndakoo ñá ña xakin ña tǐkoto ña saá ndaki'in ñá xika ña kuá'an ña chí nuu íyo ku'u sákuiña ña ma'ñu nda'á tún íchi kuá'an ñá. Saá iin kama su'va xini ñá nduxí tíátan kandu'ú rǐ sata nduxí valí se'e rǐ saá ra xǐní ñá nǐ tǐakuií nǐ ña kuxi rǐ koó va'a ví ña. Té xini ñá ña ndo'o nduxí tíátan yó'o xǐ'in se'e valí rǐ saá ndakani xǐní ñá kuvij va rǐ.

Saá ra, ñá nána María yó'o ndaki'in ñá nduxí valí saá taán ñá rǐ tǐkoto tanii nuú ñá ra ndakúiso ñá nduxí tíátan yó'o kuá'an xǐ'in ñá, taán ñá rǐ nuú ñú'un kuá'á tá'an rǐ. Saá xǐní ñá ña xǐin nduxí tíátan yó'o ña kundikaa yaa rǐ ña nuú ndasama ñá rǐ, “¿Á ña kúmaní ña'á kaxi va rǐ ké?” ndakani ini ñá nána yó'o ra nǐxa'an ña xá'á iin ko'o ña'á kaxi rǐ.

Té x̱a ndiko ñá, tí nduxí tiátan yó'o x̱a ndaki'in rí kua'an va rí, ndia nduxí valí va kú rí ndeé. Ñá nána yó'o sakue'e ní ñá kachi ñá saá:

—¡Nuú ra ḵi'vií ní ka ví nduxí tiátan yó'o, ndakoo rí se'e valí rí ra kueé ndi'í ini rí kua'an rí!

Saá ndaki'in ñá nána yó'o tókú kua'an ñá nuú ndani'i ña nduxí tiátan yó'o. Té x̱a ṉixaa ñá ndakanda ini ña, chí x̱iṉi ñá nduxí tiátan yó'o ña ndachikaa rí nduxí lo'o se'e rí tí ṉindoo té ndasama ña rí. Ñá nána María yó'o kus̱ií ní ini ñá saá ra ndakani ini ñá kuvi kuvij va nduxí lo'o yó'o ña kúmaní ña'á kuxi rí x̱i'in ña v̱ixin, ndiáá suú ña kúmaní ña kúṉi si'í rí rí.

Ña kuu yó'o taxi ña iin tu'un va'a ña nuú yó ya va'a kúni yó tákú ndi'i na yuvií.

Ñá ndaki'in ña: Ausencia de la Cruz González
Na ndaxikóni'i tu'un: Ñá Ofelia Flores Rodríguez x̱i'in
ra Marcos Arce Álvarez

Uvi tía nǎ'un*

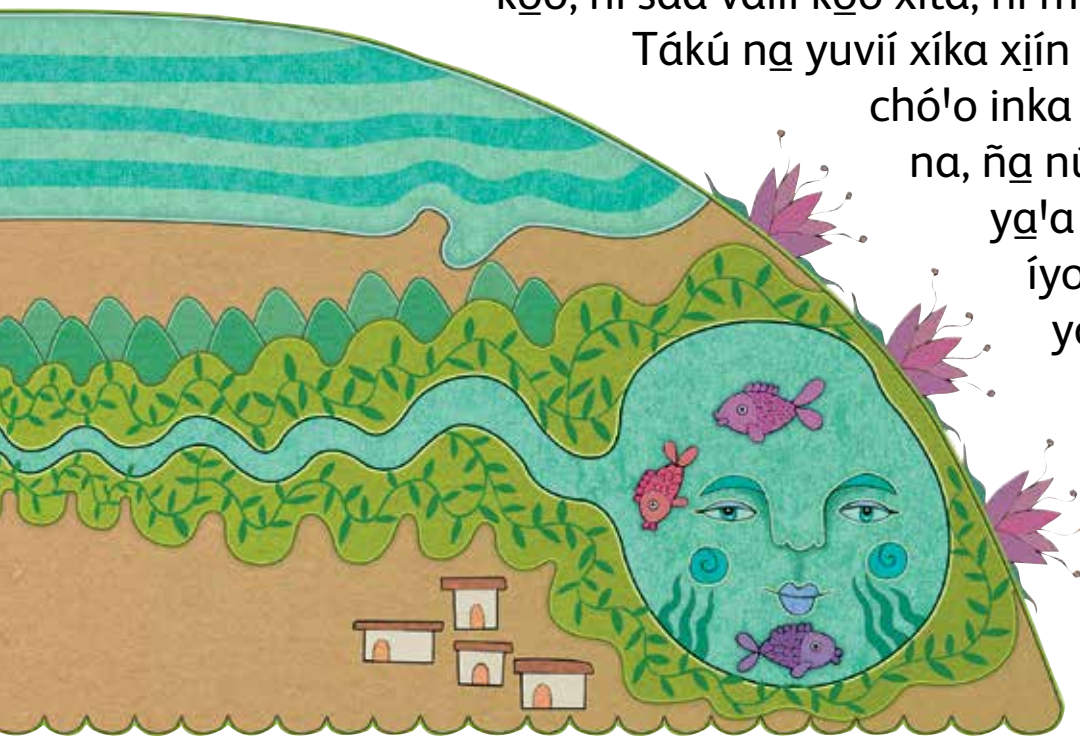
Tu'un ndakani xǎ'á ñuu eskosia ra suví ñǎ ndixa kú ñǎ

Íyo uvi tía nǎ'un ñuu Palestina. Iin rá nduvi kǎ ví ñu'u tǎká ini rá, ra kuǎ'á nuú itún ita valí íyo yu'ú rá, tún itún valí yó'o rá nduvi kǎ ví ndita nú yu'ú tǎkuíí yó'ó, saá tú tǎ'o nú iin nduvi kǎ ví ndakaa ñǎ kuǎ'an ñǎ, ini tǎkuíí yó'o, ra nǎ valí nduvi kǎ ví sasíkií ñǎ ini rá.

Tía ítia yó'o tía naní Jordán nduvi kǎ ví ndásaa rá tía nǎ'u yó'o té xikuǎá, nǎ yuvií savií na ve'e na yu'ú rá, ra tí saa valí savií tú rí yó'o chí'yo valí rí, ra tákú ndi'i nǎ ndeé nduvi kǎ ví ndeé na.

Tía ítia Jordán yó'o iin saá ndaki'in rá kuǎ'an rá chí vaǎ, chí nuú inka tía nǎ'un. Yó'o rǎ táxin ní kǎ, ndǎ ní iin ñǎ'a koó, ní saa valíí koó xita, ní miítun ñǎ'a koó.

Tákú nǎ yuvií xíka xǐn na ya'a na chó'o inka chí xiyo va ya'a na, ñǎ númǐ saá ví ké ya'a nǎ chó'o. Tǎchí íyo nuú tǎkuíí yó'o, vaǎ'a ñé ndaki'in tǎchí yó ñǎ, ní kití, ní saá xǐ'i rí tǎkuíí yó'o.

* Barton, B. (1994). Los dos mares. En Rojas, E. (Compilador y Parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*, México: Editer: 212.

¿Ndíá ña'a ké ndanama iin tíá ñú'u yó'o xí'in inka nuú tíá ñú'un yó'o?

Suví kuachi itia Jordán yó'o ké. Itia yó'o iin tiakuíi ni'i rá kuá'an rá uvi saá nuú tíá ñú'un yó'o. Ní suví kuachi nuú ñu'u nuú íyo rá ké, ní suví xa'á tún itún íyo yachin nuú íyo rá ké. Xa'á ña yó'o va ké: tiá tíá ñú'un yó'o tíá naní Galilea yó'o ndaki'in rá tiakuíi itia ra saá rá saña ra; nixa rá ndaki'in rá saá rá saña rá, kuá'an va.

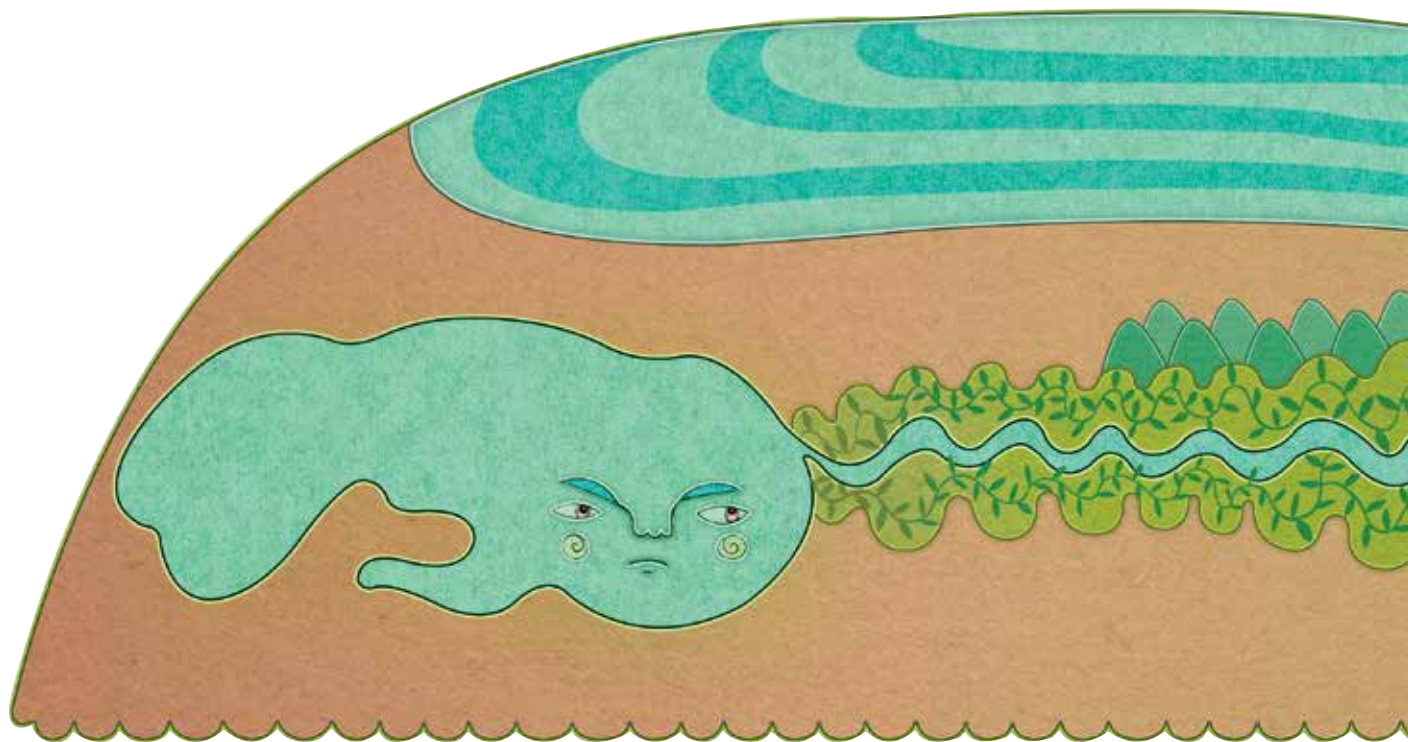
Nixaa tiakuíi ndaki'in rá saá tú tiakuíi saña rá.

Inka tíá ñú'un yó'o ra íxá rá saá, tákú ndi'i tiakuíi ndaki'in rá xí'in rá saña ra rá. Xí'in tiakuíi nuu rá ku'un rá, ñaá va ndoó rá, tíá ñú'un Galilea nduvi ní va íxa rá. Inka rá tíá ñú'un yó'o koó va'á ví ña'a íxa rá. Ña kán ké ká'an na xí'in rá naní rá Tía Ñú'un tíá Nixi'i.

Ra tiaa ña: Bruce Barton

Na ndaxikóni'i tu'un: Ná Ofelia Flores Rodríguez

xí'in ra Hermenegildo Moreno Rojas

Ra nda'ví xí'in ra kuiká*

Tu'un ndakani xa'á na ísávi ra suví ña ndixa kú ña

Saá kuu xina'á, kee iin tiaa kua'an ra chí Nuu Tiandio'o, ra ichí kán ndakitá'an ra xí'in iin ra kuiká.

—Mígó, ¿ndáá chí ku'un kun? —kachi ra nda'ví.

—Tiandio'o kua'ian yu —ndakuiin ra kuiká yó'o.

—¡Uun, va'a!, ná kitá'an yó kuu yó mígó ku'un yó chí kútáti ini yó —kachi ra nda'ví.

Saá itá'an na ndaki'in na kua'an na. Kua'an na saá kuká'ñu va saá xá'á ká'un ini na, saá nika'an ra kuiká kachi ra saá:

—Mígó, ná ndaka'mi yó ñu'u, kasini yó chí xa ká'ñu ké.

—Va'a va —kachi ra nda'ví su'va.

Saá ndaka'mi na ñu'u. Ra tava ra kuiká sa'má íxta rá ra iin ndú'u nii nduxí núu sa'má kán. Saá ndatavi ra íxta rá ra iin tá'ví ndiaa, tá'ví ndiaa ra kuñu yáxí rá ndú'ú rá. Ra nika'an ví ra kuiká xí'in ra nda'ví ña kuxi ra xí'in ra. Saá kuu ndi'i xixi ra kuiká.

Saá nika'an ra nda'ví xí'in ra, kachi ra saá:

—Mígó, ¿á xá ndi'i xixi ún?

—Xa ndi'i va xixi yu. Tú kuúxi ún, savií ún ñá'a ra kó'o —dakuiin ra kuiká.

—U'ún, kundiatsu ña'á ún yu'u ná kuxi yu, ra saá kó'o —kachi ra nda'ví su'va.

* García, R. y Carmen, E. (Traductores). (2010). El pobre y el rico. En *Guerrero, Tierra de magia y encanto*, México: Instituto Estatal para la Educación de Jóvenes y Adultos de Guerrero: 23.

Saá tava rá nda'ví ixta rá, nuú sa'má íxta rá ndú'ú iin ti'vi lo'o ñij, iin ti'vi lo'o ya'á xí'in limó. Saá ndatavi ra ixta rá, ra chikaa ra limó nuu ñá, chikaa ra ñij va'a ka vi kúu yu'ú rá xíxi ra.

Saá, xitó'ni xitó'ni ra kuiká ndú'u rá, ní nixiní ra nitoo ndutiá yu'ú rá saá nika'an ra xí'in ra nda'ví kachi ra saá:

—Mígó, taxi lo'o ná kuxi xí'in ún chí va'a ní ka va xíxi yó'o nuú yu'u.

Saá taxi ra nda'ví ixta xí'in limó xixi ra kuiká saá sakanáa ra nda'ví nuú rá kuiká chi nindákan ví rá nda'ví ixta nuú rá kuiká kuxi ra, ra kuiká kán nindákan va ra ixta xí'in limó xixi ra nuú rá nda'ví.

Ña yó'o kú iin tu'un tíaku ini ña ndakani nuu yo; ná kuúsiki yó na nda'ví nii nixaa ka va kuíka yó, chi vaxi kíi ra kuniñú'un na nuu yoó.

Su'va ká ña yuúvi*

Tu'un ndátú'un na yuvií ña kuu xa'á na rarámuri

Ndátú'un na xíi yatá, xíi na yó'o nindatú'un na xí'in na xa'á ñé kuu té xina'á, tíá ní yatá xa kuu ñé yó'o, ña kuví kundaa ini na ña yó'o xa'á ra kú Íva ká'nu ké: ña yó'o ké nuu va'a nindatu'ún ra xí'in na.

Té xa'á ndiá ní iin na nīkunda ini nīxaa ká ña yuúvi nī nīchuun ké va'a kueé ndikava ndiví. Na nuú va'a xindeé yó'o nīkunda ini na nīxaa ndátú'un na xa'á ña yuúvi yó'o. Kuúni ní na kundaa ini na ndiá ndi'i xa'á ña yuúvi ra nīkuchuun na kundaa ini na, saá tú xīini na níké tīin ndiví. Saá ki'in na nīka'an tá'an na ña ti'ví na na ndakú va'a xí'in na tīaa ní ini ña na ku'un na ndandukú na xa'á ña yuúvi.

Té nīxaa na yó'o xa'á ña yuúvi ndani'in na na yuvií na ndeé xa'á ña yuúvi, ra na yó'o nīkuví ndátú'un na níké íyo ka, saá tú xīini na á ndixa ké íyo ra ra kú Íva ká'nu. Na yó'o ra koó ña ndini na xa'á, na ndeé mií saá kú na.

Na kua'an yó'o ndaki'in na kua'an na saá, ra iin saá xiniso'o na tachí ra kú Íva ká'nu yó'o. Ra yó'o nīka'an ra kachi ra saá xí'in na, ku'ún káaní ka ndó.

Na yó'o nīndakatu'ún na kachi na saá níké íyo ra nīchuun kuví ku'un ka na. Tu'un ra ra kú Íva ká'nu yó'o ndakuiin ra kachi ra saá ndani'in ndo ndia ní iin ña'a, ndiákua ña'a ñé ndani'in ndo ké uvi kaa ña tiindiaa ña ndiví yó'o. Nīka'an ra xí'in na kachi saá ña yuúvi yó'o ra táká iin ixtá á iin lampo va ké, ra ndiví yó'o táká iin ve'e ndi'í lo'o ké ra tīin ñe xí'in kaa ká'nu. Saá ndátú'un ra xí'in na, tú ndaki'in ndo ichí xaa

* Silva, A. A. et al. (1995). La forma del mundo. En *Hijos de la primavera. Vida y palabra de los indios de América*. Colombia: FCE: 28.

ndo xíniñú'un ndaa ndo yaa xa'á kaa yó'o ra yó'o ndani'in
ndo yu'u, ra kuví ka ndikó ndo xí'in na ve'e ndo.

Ña yó'o kú ña nika'an ra kú Íva ká'nu, ña yó'o kachi na
nixa'an na nuu va'a xindeé na xinaní ráramuri ra saá kachi
na nindatú'un na xí'in se'e na ra na yó'o saá nindatú'un tú
na yó'o va xí'in se'e na.

Ra tiaa ña: Amparo Alonso Silva Alvarado
Na ndaxikóni'i tu'un: Ña Ofelia Flores Rodríguez
xí'in ra Hermenegildo Moreno Rojas

Ña íxa na ñuu sapoteka té nduvií iin kuachi*

Tu'un ndátú'un na yuvií ña ku xalá na sapoteko

Xikí ñuu Ndúva, íyo iin ñuu naní sapoteka ña Ralu'a íyo inka nuú ña tiin na kuachi té sanduvií na ñé. Ve'e ña chiñu ña íyo yó'o ra itá'an ña ña va'a xa ke'é na mií ñuu na xí'in ña ke'é na sa'an.

Té íyo iin kuachi uní nuú kú na chiñu na sanduvií kuachi yó'o: iin kú ra chiñu ká'nu, inka ra ndikun satá ra xí'in ra táta tiin kuachi. Ña nuú té xalá ña yó'o kaxín na na tiaa na xa íyo yasí'í (á na xa 21 kuiya chí nínú) té kaxín na na xalá ña xíni tá kuchun va'a na chiñu ké suví ña íyo xu'ún na ké, xa tákú ndi'i, ña kuchun na sanduvií na iin kuachi “ra ndiaa ní iin na taxí”.

Ña kachi na ñuu sapoteka xalá ña ní iin na taxin té íyo iin kuachi, ña iin nuú koo na, íyo iin xalá ña ndichí ké. Kandixa na xalá ña ká'an “tá ndo'o ra yó'o saá koo tú yó'o va”, ña ndanduku na ñuu yó'o ké vivií ña na kindoo na xí'in tá'an na na íyo kuachi xí'in tá'an. Té xa ndi'i ñikaxin na na yó'o ra ndoo na yó'o sachúún na iin kuiya.

* Lederach, J. P. (1996). *Enredos, pleitos y problemas. Una guía práctica para ayudar a resolver los conflictos*. Guatemala: Ediciones Clara-Semilla: 10-15.

Ña ke'é na té sandaku na iin kuachi kú ña ndátú'un na xí'in na do'o kuachi ra nduku na ña vií ña mani kindoo ndi'i na. Té xá ká'an na yó'o yoó kú na íyo kuachi, ña íxa ra chiñu ká'nu yó'o ké xiniso ña xá nika'an na do'o kuachi ra kuvi kúniñú'un ña ña nduvií kuachi. Ña yó'o ra kuni kachi saá ña kueé ndiakua ndakani na ñe ndo'o na, chí ndátú'un xitá'an va na, xí'in ndieé ra táta chiñu ká'nu, ña kuvi kindoo vií na.

Inka tú ké, ña ke'é na té nduvií iin kuachi, ra chiñu ká'nu ndiakua ká'an ra nixaa kindoo kuachi yó'o ña vií kindoo ndi'i na. Ña xiniñú'un va'a ké ndia iin na taxin “ña vií ra iin nuú kindoo na” ña va'a na ndi'i xa'á kuachi. Ña yó'o kuni kachi saá, té nduvií iin kuachi xí'in na yuvií a xí'in na ñuu, ké ña xíniso na díá ña kuni iin na, á ndiá ña kusí ini na díá iin na katá'an yó'o, chí ña yó'o kueé sanduvií ña kuachi.

Mii saá tú, ke'é na te ndani'i na iin kuachi, ña sandiva'a kuá'á xí'in na yuvií. Ña ke'é na te xá sandi'i na iin kuachi kú ña kueé ndani'i na iin mitú'un ra ra íyo ndi'i kuachi xa'á ña ku, chí ña nduku na ké xí'in na katá'an ña ndaka'an xí'in tá'an na; nani na xa'á ña ku, ra ndakani ini ka na xa'á ña vaxi ra xí'in xe'é ña vivií kundeé na ña vichin.

Ra tiaa ña: Juan Pablo Lederach

Na ndaxikóni'i tu'un: Naa Ofelia Flores Rodríguez

xí'in ra Hermenegildo Moreno Rojas

Ña xiniñú'un ña nixaa vii koo yó nuú ndeé yó*

Ña ká'an na xí'in yó ña vii íxa yó ra kundeé va'a yó

¿Ndíá ña'a kú ña xiniñú'un ña vii kundeé yó?

Ña vivií kundeé yó kú ña ká'an ña ndíá ña kú ña xiniñú'un ke'é á kuvi ísa yó, saá tú ña kuvi ke'é yó; chí ña nduku ña yó'o ké ña vivií kundeé ndi'i yó na ñuu kú ña. Xí'in ña yó'o ndanduku ña vii na kutu'va yó ra vii koo yó xí'in na tá'an yó, ña tákú ña kundíá tá'an yó, ña koó kuachi, ña inuú koo yó, koó na kasi nuú yó tákú ndi'i ña yó'o xe'é ña vivií koo yó ké. Tá'kú sava ra kueé kandixa na ña ká'an ña ña vivií kundeé yó, ra xiniñú'un taxi na tu'un iyo nuú na kueé kandixa.

¿Ní'chun ké xiniñú'un ña ka'an na xí'in yó ña vivií kundeé yó?

Tá'kú ndi'i na yuvií xiniñú'un ña vivií kundeé na, chí ña yó'o íxa ña ña va'a kundeé na yuvií. Xa'á ñé ká'an ña vivií kundeé ké ña xiniñú'un ní ké nuú iin ñuu á nuú na yuvií; saá ká tú, xí'in ña yó'o ká'an na xa'á vivií kundeé ndi'i na.

* INEA. (2008). La importancia de las normas en la convivencia. En *Cuando enfrentamos un delito... la justicia a nuestro alcance. Antología*. México: INEA: 8-9.

Xe'le yó'o ké, ña ká'an yó'o íyo ña kuni ndi'i na iin ñuu cheé a tákú ndi'i na ñuu na íyo, xa'á ña kusíi ini na.

Ña ká'an yó xe'le vii kundeé na ña nduku yó kuqachi ña kán ké xiniñú'un ña koo ña ká'an nixaa kundeé yó, chí ña yó'o nduku ña ña vivií ní kundeé ndi'i yó.

Ña ke'le yó ña va'a ra ke'le yó ña va'a chindieé tá'an ña xí'in yó ña vii ká kundeé yó xí'in mii yó ra kuvi ka chindeé tá'an yó xí'in mii yó tákú té íyo yó, xí'in na ve'le yó, nuú ká'vi yó, nuú xika yó, á ndiá ka nuú íyo yó, tákú nuú sáchiñu yó, á nuú sasikí na (ndia mdíá ka nuú sasikí na), tá kuqa xa ndiavi ké ká'an yó íyo ní ká vé nuú kuvi ndakin tá'an yó.

Ña nduku ña vivií kundeé yó yó'o ké, kachi saá, ñé ndi'i ini yó ra vii kundeé yó tákú ndi'i kivi, chí tixa'vi ña yó'o ra kundaa ini yó ndiá ña ké kuvi taxi inka na nda'á yó, saá, kuvi kundaa ini na ní ña'á ké kuvi taxi mii yó nda'á na ké.

Ña vii yó'o ké chindieé tá'an ña xí'in yó ña vii kundeé yó xí'in na tá'an yó. Saá ká'an ña té íyo iin nakueé kandixa ra nduku ña ña na sato'o na ña xiniñú'un iin nuú ndeé na yuvií. Na kachi yó saá, ña ká'an ña vivií kundeé yó xí'in na tá'an yó ra saá tú ká'an ña xa'á na xijin kandixara ni xa ku'va ndasaa ichí na na, chí na yó'o xa kundaa ini na ña'a ké va'a, ra sato'o na ña vii koo yó ra sandiva'a na xí'in ña vivií kundeé ndi'i yó.

Na ndaxikóni'i tu'un: Ña Ofelia Flores Rodríguez
xí'in ra Hermenegildo Moreno Rojas

Rí xako xí'in ñu'u*

Tu'un ndakani xa'á na masateko ra suví ña ndixa kú ña

Kuu iin ichí xina'á ní iin na xini nu'u, ta ní iin na nixiyo ña nuú.

Iin ichí, chí ndiví keé iin yuú ndiku ñu'u sata ñé dákava ña ra díá iin na ní xín nduyachi nuú ndikava ña, iin ndaá kú ñá nána cheé ña'a ní ini ra nduyachin ñá nuú yuú yó'o.

Ñá nána yó'o xino ñá nixa ñá té kúmaní ka nda'va ñu'u yó'o ra kí'in ña lo'o pa'a ña xí'in itún ku'a'an xí'in ñá. Ma'ñu ve'e ñá chindú'ú ñá ñu'u yó'o ñuú ra ka'ñu xindiaa ñá ñu'u yó'o ña na nda'va ña.

Na yuvií ndeé ñuu, té ku'a'an na xitoni'i na ñá, xini na ñu'u yó'o ña va'a va ké ra ku'a'á ní ña'á va'a xiniñú'un ña; té ya iin na xijí vixin va'a ní kindía ña kaxin. Ñá nána yó'o ndia iin ní xin ña taxi ñá ñu'u nda'á; ní taxi na kití á ña'á nda'á ña nixin ñá taxi ñu'u yó'o nda'á na.

Ku'a'á ní na yuvií ndakatá'an na nixa koo kindía na lo'o ñu'u nda'á ña nána yó'o ra xiniñú'un kueé kundaa ini ñá nána yó'o chí iyuvi ní na ñá chá ñá ña'a kú ña. Saá kuu niya'a kii ra kuiya ra nikuchuun na ki'in na ñu'u yó'o.

Iin kii nduyachi xako yó'o nika'an rí xí'in na kachi rí saá:

—Tú taxi ndo tu'un ndo, ña vichin iin saá ña tákú ndi'i chí ninú, ña kaxin ka ndo yu'u ní mií yu a ní se'e yu, ra yu'u ku'un ki'in yu ñu'u taxi yu nda'á ndo.

* Rojas, E. (1994). El tlacuache y el fuego. En Rojas, E. (Compilador y Parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*, México: Editer: 100-101.

Na yuvií yó'o nĩxakundia na kití yó'o kachi na saá xĩ'in rí túxa ní kũchuun ndũ'u, ra yó'o ká ví kũchuun vaá'a ka ví kún, yó'o ra lo'o ní kún ra xĩnĩ kún ke'é kún díá ní iin chúun.

Rí xako yó'o kachi rí saá:

—Ndo'o xakundia ndó yu'u vichin ra saá tú yu'u íxa siki yu ndó'o chí yu'u saxínu yu ña ká'an yu ra xikuqa vichin saá kúni ndó.

Nĩxinu xikuqa, tí xako yó'o ki'in rí nĩxa'an rí tá ve'e tá ve'e na nĩdatũ'un rí xĩ'in na xa na koo tu'va na ña ndikoo rí ra kúvi ki'in na ñu'u. Saá, ndaki'in rí kuqa'an rí ve'e ñá nána ña'a.

Té nixaa rí ve'e ñá nána yó'o nika'an rí kachi rí saá
na kundú'ú yu iin kaní lo'o ve'e kun chí xì'ì ní yu vixin. Ñá
nána ña'a yó'o kundavi ní ini ñá rí xa'á xako yó'o ra taxi ñá
nindoo rí. Saá yachin ndakundú'ú rí nuú ñu'u, té naá ini ñá
nána yó'o, tá lo'o tá lo'o saki'vi rí su'ma rí nuú ñu'u té xini rí
té xa va va'a inviku ña ñu'u yó'o, ki'in rí kanata rí ku'a'an rí
chí ñuu, niya'a rí tá ve'e tá ve'e na yuvii sání'in rí ñu'u iin saá
ya nuú kanata ña.

Ra tiaa ña: Emilio Rojas

Na ndaxikóni'i tu'un:

Ñá Ofelia Flores Rodríguez xí'in

ra Hermenegildo Moreno Rojas

Rí tìkaká xí'in se'e rí*

Tu'un ndátú'un na Rusia ra sáña'a ña iin ña va'a

Iin rí tìkaká cheé xí'in iin tìkaká sí'i savií rí iin chí'yo nuú yu'ú tìakuií tíá ñú'u, saá ra nìxaa iin kìi nìxi'i va rí tìkaká sí'i saá ra nìndoo mií va tìkaká cheé yó'o, saá kúni ku'un rí xí'in se'é rí inka xiyo.

Ña nuú va'a tava rí iin se'e rí ña ku'un ya'a rí ku'un rí nuú tìakuií tíá ñú'u saá ra té ku'a'an rí ma'ñu ichí saá ku'ña rí. Rí tìkaká yó'o saá ndaki'in xíní rí kachi rí saá: “Vichin ña ndakú yu ra se'e yu vita ini rí kuvi va ku'un rí xí'in yu; té xá na kucheé yu ra koó ka ndieé yu, á ndaka'an rí se'é yu kundíaa rí yu ra kuiso rí yu ku'un yu xí'in rí inka xiyo?”

Rí tìkaká yó'o nìndakatu'ún rí se'é rí kachi rí saá:

—Té xá na kundakú kún ra yu'u kuvita yu, á kuiso kún yu'u ku'un yu xí'in kún? ¡Ndakú va'a ndakuiin ún yu'ú yu!

Ra tí tìkaká lo'o yó'o, ña iyu'ví rí sandikava íva rí rí nuú itia ñú'u yó'o, ndakuiin rí kachi rí saá:

—¡Va'a va, kuiso va yu ku'un kún xí'in yu!

Saá ra tí tìkaká yó'o kueé ní kandixa rí se'e rí ra ndakuiña rí xá'á rí. Saá tí se'e lo'o rí ndikava rí nuú tìakuií ra nìkandíá rí nìxi'i rí.

Rí tìkaká cheé yó'o ndandiko túkú rí nuu ndú'ú chí'yo rí, ndaki'in rí inka se'e lo'o rí ku'a'an tuku xí'in rí sayá'a rí rí inka xiyo. Nìndakatu'ún túkú rí, xá ku'ñaá ka ví rí, kachi rí saá:

* Tolstoi, L. (1994). El cuervo y sus hijos. En Rojas, E. (Compilador y Parafraseador). *Mitos, leyendas, cuentos, fábulas, apólogos y parábolas. Antología I*, México: Editer: 175-176.

—¿Té xa kucheé yu, á ndaki'in kún yu'u ku'un xí'in kún tá inka tá inka xiyo, tá íxa yu xí'in kún vichin?

Ñe niyu'vi rí ndo'o rí tá ndo'o ñani lo'o rí, tìkaká lo'o yó'o ndakuiin rí kachi rí saá:

—Va'a va saá ísa va yu.

Rá íva rí nìkandixa túkú va rí se'e lo'o rí ra sándikava túkú va rí rí.

Saá té ndìkó tú rí chì'yo rí, saá indaá va kú se'e rí ndóo.

Saá ndaki'in rí sindaá se'e lo'o rí ndaki'in rí ku'an rí xí'in rí chí nuú tìakuí tía ñú'u.

Saá kuñaá túkú rí, nindakatu'ún rí se'e lo'o rí:

—¿Á kuiso kún yu'u ku'un xí'in kún té xa íyo vita ini yu ra xa kucheé yu?

Rá tí lo'o yó'o ndakuiin rí kachi rí saá:

—¿Ú'ún kuiso yu yó'o!

—¿Nichun tú? —kachi rí nindakatu'ún ivá rí.

—Té xa ná kucheé kún, ra yu'u xa ndakú koo yu; xa koo chí'yo míí yu ra sana xa koo tú se'e va yu. Na kán kú na viko yu tá íxa kún xí'in yu vichin.

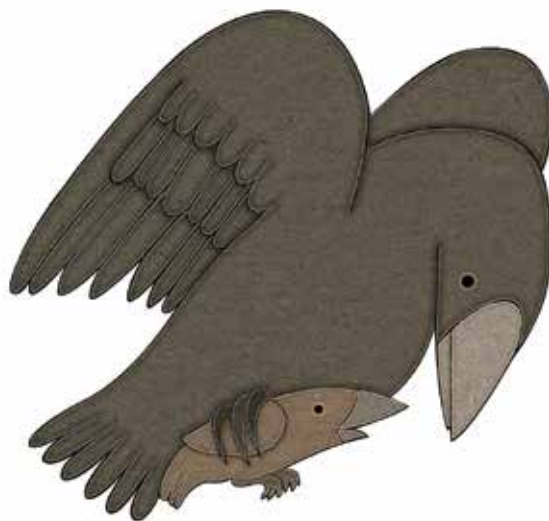
Saá tí cheé yó'o ndaki'in xíní rí: “Ña ndixa va ké ká'an kún. Ña kusíi ini yu ña ndixa nika'an ún xí'in yu na kundiaka yu yó'o ya'a kún yu'ú tiakuíi”.

Ra saá íxa va tikaká cheé yó'o, ndia nuu íchi va'a ndakoo rí tikaká lo'o yó'o.

Ra tiaa ña: León Tolstoi

Na ndaxikóni'i tu'un: Ná Ofelia Flores Rodríguez xí'in

ra Marcos Arce Álvarez

Kua'á nuú kúvi sándaku yó kuachi*

Ña ká'an na xí'in yó ña víi íxa yó ra kundeé va'a yó

Tákú yó na yuvií dakitá'an yó xí'in inka na tá'an yó xa'a ña kúvi chindieé tá'an yó xí'in tá'an mií yó, tá mitú'un yó a tá ñé kua'á yó. Ña té ndakitá'an yó xí'in inka na yuvií, kúvi chindieé tá'an yó xí'in mií yó a chindieé tá'an yó xí'in inka na xa'á ña kúvi ni'i né kún na. Te sava tú, té ndakitá'an yó ra kua'á ní tú kuachi va káku xí'in na ndakitá'an yó xí'in, kua'á ní kuachi ña kaku yó'o ra sava na tá'an yó xe'é ña kandíxa na ña vivií ká'an chiñu ra sandiva'a na xí'in inka na yuvií.

Té xina'á, na yuvií xa xindeé xa kua'á inka nuú sanduvií na iin kuachi. Na ñuu na nuú va'a xindeé sándaku na kuachi xí'in tá'an na xí'in tu'un ña kachi saá ña vivií koo kún á tá koo ra káa koo tú yó'o va: “tínuú xa'á inka tínuú, ra nu'u xa'á inka nu'u”, ña kachi ña yó'o kú ña tú iin na kanitá'an ra sandakue'é na iin na yuvií ra saá tú koo mií va na yó'o. Saá, tú ya iin ra xa'ni ra na tá'an ra nixi'i yó'o ra ka'ni tú na ra xa'ni yó'o á na chiñu ka'ni va na ra. Saá tú té xina'á, nixiyo na, na ndichi saá tu na xandia chuun, kachi na saá ra ña sanduvií kuachi xiniñú'un koo ra iin ra tiqa ndakú va'a ra sanduvií ña. Ña ndakani xini na su'va ké, ña iin yuvií a kua'á na yuvií iin na ndakú va'a íyo ndiáyú na ña sándaku na iin kuachi ra koó na kúvi ká'an xí'in na, nisa tiin na kuachi íxa na nixaa kuni mií na xí'in na ndo'o kuachi yó'o. Na tiqa

* INEA. Distintas formas de resolver los conflictos. En *Cuando enfrentamos un delito... la justicia a nuestro alcance. Antología*. México: INEA: 6-7.

ndakú va'a yó'o ra, sava ra kueé vivií ké'é na kuachi, kuá'a ní ichí ra iin satá iin va na ki'in na, chí koó na kuví ka'an xí'in na, ra tá kuni mií na íxa na té sándaku na iin kuachi.

Nixiyo saá tú, té xina'á kuá'a inka nuú ña sándaku na kuachi. Ña inka nuu yó'o ra ndachitá'an ña na ndo'o kuachi yó'o, ra ña íxa ra yó'o ké tákú ndi'i na kanitá'an ra ndandukú ra nixaa ndachitá'an ra na íyo kuachi xí'in tá'an. Na sanduvií kuachi yó'o, kuu na na táta ná'nu, á na ká'an xí'in Ndioxí á inka nuú na chiñu.

Xa'á ña kúni na vivií ká tiin na kuachi, na ñuu yó'o savií na iin ku'va nixaa koo na tákú na xín kandixa ra kanitá'an na xí'in inka na. Saá tú ndandukú na na kuvi tiin kuachi yó'o ra sándaku na ña xí'in na yuvií tákú na xín kundeé vivií.

Té yachi kuá'a ní na ñuu na ndo'o kuachi ra na chiñu ná'nu kú na sándaku kuachi, saá niya'a kuiya ra kachi na saá xiniñú'un koo iin na ndichí sándaku kuachi ra saá tú koo iin ve'e nuu koo na na tiin ndiá iin kuachi ndieé va'a, ra ndia ni iin na yuvií ki'in na sata. Ña sándaku na kaachi yó'o naníé saá na ndichí xí'in na xini va'a xa'á kuachi nixaa nduvié kú na tiin kuachi yó'o, ra ndia ni iin na ku'un na satá ra vivií ní nduvií kuachi yó'o xa'á ña víi koo ndi'i na ñuu ra ña yó'o ké íyo yaa kii vichin.

Na ndaxikóni'i tu'un: Ña Ofelia Flores Rodríguez xí'in
ra Hermenegildo Moreno Rojas

Ve'e na ñuu na ndeé nuú íyo kaxin*

Tu'un ndátú'un na yuvií ña kuu xa'á na ndeé nuú íyo kaxin

Na yuvií na ndeé nuú íyo kaxin íyo na chí Ártiko, kú ña iin ñuu ña íyo ña yuúvi yó'o ña vixin va'a. Té xaa kaxin, saá íyo ña iin yoó, ña kaxin yó'o ya'a ní iyo vixin ña. Ña kuvi kutiaku na nuú íyo kaxin yó'o xíniñú'un savií na ve'e kutu va'a nuu kuvi kundeé na ra ná kuví kivi kaxin.

Ña ná kuví kivi kaxin yó'o ini ve'e, xíniñú'un koo ña nuú koó tachí. Na ndeé nuú kaxin yó'ó savií na ve'e tixi ñu'ú ña vií koo na ra kuvij na ña vixin. Xí'in itun savií na ve'e yó'o ra ndi'i ra chikaa na ñu'ú satá nú.

Saá té ya iin na kuña ye'e kaxin yó'o kúvi keé ña ini ve'e yó'o. Ña kán ké, ve'e na na ndeé nuú vixin té keé na ini ve'e na chí ini iin yavi kání va'a ya'a na saá xaa na nuú ndeé na, saá ké ña ná kúvi kunu ka'ni ini ve'e na.

Ini yavi nuu ya'a na yó'o chindeé na kuñú ña xixi na saá tu nda'á chiñu na ña xíniñú'un na xa'ni na kití. Ña va'a ní í'ni ve'e na ké xa'mi na ñu'u xí'in xa'an kití foka saá tu xí'in xa'an tí kití vayena. Tía xa'an yó'o xa'mi na ra ña va'a kutun nuú na saá tu xíniñú'un na rá ña va'a savií na kuxi na.

Ña kán ké, ve'e na yó'o vixin ní ini ña ra yaa kuvi kaka na xí'in lo'o tikoto. Tikoto vee na ra ndakoo ne chí yavi nuú kivi na.

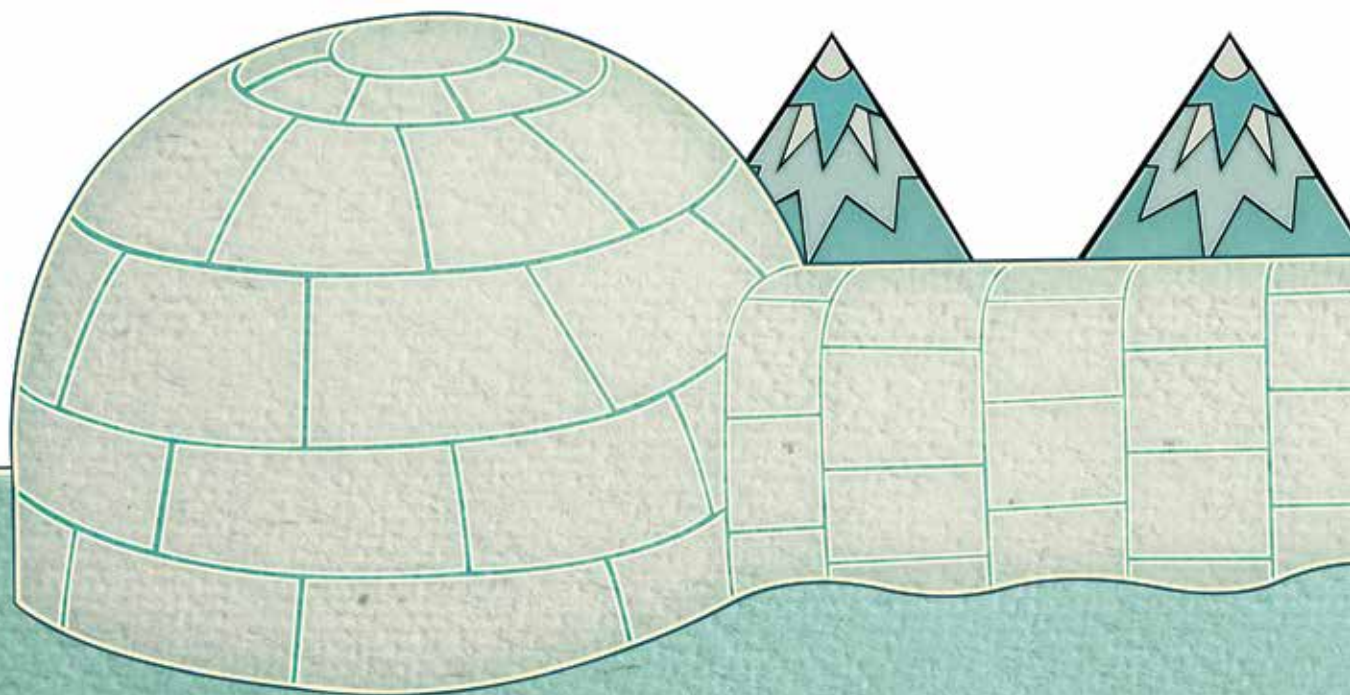
* Silva, A. A. et al. (1995). La casa de los esquimales. En *Hijos de la primavera. Vida y palabra de los indios de América*. Colombia: FCE: 44-46.

Iin ve'e saá ndeé ndili na ra iin nuú kixin ndili na, nuu kixin na kuña sata ñjin kití rí karivú xí'in inka nuu ñjin sata kití. Ini ve'e, ña íxa ná sí'i ké savií ná xixi tákú ndili na xí'in kiku na tikoto ra na tija ra satu'va na nda'á chiñu na ña ku'un na ka'ni na kití tí foka xí'in rí vayena.

Saá ra, té xá'á kaxin yó'o, ña'á yaxi na ra kama ní ndili ña, ra na tija xiniñú'un ku'un na sata rí foka, rí karivu xí'in nuú kití tí kuvi koo ña'á kuxi na. Té ku'a'á ní kij ya'a ra na xá'an yó'o, xiniñú'un savií na ve'e valí nuú kundeé toto na.

Ña kuví kuni'i na vituú keé nú xí'in na ve'e na, ra ve'e ña savií na yó'o xí'in ndia ka ña'a ña ndani'í na kuvií ña. Ña kán ké ku'a'á ní ichí xí'in mií kaxin yó'o kuvií ña.

Ve'e yó'o ña kuvií xí'in kaxin yó'o ku'a'á ní yó xa kunda ini yó nanié: *iglú*. Ña *iglú* kuvií ña tá kuvií iin ve'e vitú. Ña nuú va'a xatia na iin yavi. Ña ve'e yó'o kuvií ña xí'in ndo'o

kaxin yó'o ra na yuvií yó'o tuxin né ndíákua té vivií va'a kindoo ña, saá ndakasi na ña xí'in sindaá ndo'o kaxin yó'o té xa ndi'i kuvií ñá. Ña kaxin yó'o ya'a ní tieé ña, chí ya'a ní vixin ña, ra tá ndasi vitú kaxin saá ndasi tú ña yó'o va.

Ña kán ké, *iglú* yó'o ni vixin va saté té chí ini ña ni'ní ní va ini ñé. Ñu'u káñu ki'vi ña iin satá iin ndo'o, ña yó'o níí va ña ra va'a ní ki'vi ñu'u.

Ve'e yó'o ra, ndiaa nuú kixin na kú ña ndo'o kaxin. Té xa ndándií, ra ndo'o yó'o kúéé kúéé xá'á ña ndutía ña. Té yoó yó'o ra na ndeé nuu vixin yó'o ra kúéé xiniñú'un na ve'e valí yó'o ra ña íxa na ké savií na ve'e valí xí'in ñiin kití, tá iin ve'e na ndeé ikú, ra ña yó'o kuvií kama ña saá tú kama xani ne, ra saá xika na ndikun na sata kití tí kúni na ka'ni na.

Ra tiaa ña: Amparo Alonso Silva Alvarado
Na ndaxikóni'i tu'un: Nã Ofelia Flores Rodríguez xí'in
ra Hermenegildo Moreno Rojas

Ra Martin Luther King*

Tu'un ndátú'un xá'á iin na yuvií

Ra Martin Luther King kaku ra ñuu inka xiyo ña kuiya 1929. Ra ka'vi ra nuú xá'an na sákua'a na ña naní Pennsylvania, Voston xí'in Harvard.

Ña iin xá'á yoó tí uxí uvi ña kuiya 1955, iin chuun ña ixa ra chindieé tá'an ña xí'in kuá'á ní na yuvií tuún ña vivií ndakundeé na. Iin ña ña'á tuún ña sachúun naní Rosa Parks ndikaa ña 50 kuiya ña, nixiyo iin kí kuá'an ña ini tún xiko yuvií ra nixín ña taxi ña tiayu ña kundú'ú iin na na yaa ra kani va na ña ra tiin na ña kuá'an ña xí'in na. Ña ka'an xá'á na yó'o tákú ndi'i na tuún ra xínuñú'un ña chí satá tún xiko yuvií yó'o kundeé na ra xínuñú'un taxi na tiayu na kundeé na yaa yó'o.

Té xá kuu ña yó'o, ra kuá'á ní na yuvií xí'in na ñuu nuu ndeé na tuún yó'o ña ñuu naní Montgomery —xí'in na yó'o chindieé tá'an ra Luther King— ña nuú ndákitá'an ndi'i na yuvií yó'o ña va'a kátá'an na xí'in na xika xí'in itún xiko yuvií ra yachin 381 kí nixika na kuachi. Ña kuachi ixa na yó'o xinaní ña “Xá'á ña kaka ndíka yó” naní ña saá chí na ñuu yó'o nixika ká na xí'in itún xiko yuvií nixika xá'á va na.

Té xá ndi'i va'a, ña nuu sandakú na kuachi ña ñuu naní Alamaba ña nuú sandakú na xá'á ña nuu kundasí tá'an ka na ña té xika na ini itún xiko yuvií, na kán ké, kí 21 yoó uxí uvi ña kuiya 1956 saá ké ndondiso na ña vivií ndákaka na xí'in tá'an na. Ña té xá satiaa na chindieé tá'an ní ká ña xí'in ña vivií kundeé na saá ra ka'an ka na xá'á ña kúmaní. “Té xá

* Luther, M. (2008). En *Aprendemos del conflicto para construir una cultura de paz. Antología*. México: INEA: 33-34.

Dick DeMarisco. *Martin Luther King, Jr.* Propiedad de la Biblioteca del Congreso de Estados Unidos de América.

na kuchúún yó xí'in ña kuachi yó'o —kachi ra King yó'o—
xí'in ña kunitá'an yó ña vivií kundeé yó, ña té nuú chí nínú
ra kachi na saá nìxiyo iin ñuu va'a ní, ña ñuu nuú xindeé na
tuún, saá ra na yó'o chindeé tá'an na xí'in ndi'i na yuvií ña
vií kundeé na ña kueé koo ka kuachi xí'in tá'an kachi na yó'o
ndakani xíní na.”

Inka túkú ña sakanda na xa'á kuu ña ña kundasi tá'an
na (á ña té xíto ndiá tá'an na) ña nìxiyo ña ñuu naní
Alabama, ña ixa na yó'o xinaní ña “Ña kundú'ú yó” saá chí
na ñuu tuún yó'o xá'á na kua'an na xikundeé na nuú xixi
na yaa yó'o, xá'an tú na ve'e ñu'u na yaa ra saá tú xá'an na
xikundeé na nuú té inka ña ve'e nuú ka'vi na.

Ña kúni na ká'an na xá'á kuachi ña kúmaní ka kú ña:

- Ña inuú koo na ña nuú xá'an na xixi na, saá tu nuú ndeé na xíndiatu na, kuá'á ká ña'á ká'an na xá'á.
- Ña ká'an na xá'á na tuú ná tatu na na ña inuú koo na nuú sachiñu na.
- Ña ná tava na ña nú'un vekaa tákú na siso kuachi síki.
- Saá tú ña kuvi koo uvi nuú na kuiso xí'in na iin na tuún xí'in iin na yaa, na yó'o kachi saá ama kú ña xá'á na xí'in ña níkatá'an na xá'á.

Ña tutu tóto ña tiaa ra Luther King Ña naní ña ndieé ña kúni tá'an yó, ña níka'an ra yó'o xá'á kú ña ña ndakani xíní ra Gandhi xá'á ña va'a ní kúni tá'an yó, "... ña yó'o ra chindieé tá'an ní ña xí'in na ñuu na kánitá'an xá'á ña vivíí kundeé na", saá tú ká'an ra ña va'a kúni yó na saa ini xíni yó, ña yó'o kachi ña saá kueé satoo yó na ña siso kuachi na ra ikú ní na, ña yó'o nduku ña ña ndasama yó ña vivíí kundeé yó, ña kueé sandi'i yó xá'á na.

Ra Martin Luther King xá'ní na ra ña kiji 4 xá'á yoó kumí ña kuiya 1968 xá'á ña nduku ra ña vivíí kundeé na ra xí'in ña inuú koo ndi'i na yuvií, ña kán ké kachi na saá ra Martin yó'o níxikuu ra tachí na "na kueé kúvi ká'an" tákú ndi'i ña íxa ra ra kuá'á ní ña va'a nduvií íxa ra: ña íxa ra kuá'á ní ña'á va'a tava ra; xá'á ña va'a ní íxa ra satiaa ra tutoo na yuvií —saá tú satiaa ra tutoo na yaa va—satiaa tú ra tutoo na chiñu ká'nu. Ña kuiya 1964 ndakuni na chúun ra ña chindieé tá'an ní ra xá'á na yuvií tuún taxi na nda'á ra ña naní Premio Nobel de la Paz.

Tutu tóto ka'vi yó'o kú ña iin ndachiñu ña nuú kúvī kuni kún kuá'á nuú na yuvíi, saá tu inka ñuu, ra saá tu kúvī kundaa ini kún nixa ndeé na, sáta iin tu'un ndákani, taku iin xa'á ña xa kuu a xa'á ña xa nixiyo xa'á iin chúún ña kuu, xí'in ña yó'o ra kúni na kundaa ini kún nixa ndeé inka na ñuu.

El libro de lectura es un material que te invita a conocer diferentes personas, lugares y culturas a través de cuentos, leyendas, narraciones; con la intención de que descubras diferentes mundos sólo con la lectura.

GOBIERNO DE
MÉXICO

SEP
SECRETARÍA
DE EDUCACIÓN
PÚBLICA

**INSTITUTO
NACIONAL PARA
LA EDUCACIÓN
DE LOS ADULTOS**

DISTRIBUCIÓN GRATUITA
Ña xáxa uun ké

Este programa es público, ajeno a cualquier partido político. Queda prohibido su uso para fines distintos a los establecidos en el programa.